

A KERESZTÉNYSÉG NYOMAI A KUNOK STEPPEI RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁBAN

A középkori Magyarországon végleg otthonra lelt kunság integrációjával kapcsolatban – a történeti, régészeti, néprajzi és nyelvészeti kutatások vonatkozásában egyaránt – sokszor megfogalmazást nyert már a lényeg. A rendkívül összetett kultúraváltási folyamat kezdetén (1246 táján) egy, a steppei kultúrkörből frissen kiszakadt, életformáját tekintve nomád nagyállattartó, hitében pogány, kipcsaktörök nyelvű lovasíjász népcsoport áll. A 15. századra már egy békés, falvakban megtelepült, földműves és keresztény népességet látunk viszont. E közösséget – első pillantásra – már csak kollektív kiváltságokat is hordozó jogállása, ebből is erőt merítő aktív eredethagyománya, és a 16. századig még bizonyosan élő nyelve különbözteti meg a környező magyarságtól. A végállomást a Redemptióval (1745) kiformalódó Nagy- és Kiskunság néprajzi csoportjai jelentik, a 18-19. századi alföldi parasztkultúra meghatározó szegmenseiként. E rendkívül leegyszerűsített és sűrített kép egy generációról-generációra változó összetételű, igen érdekes keverékkultúrát takar, mely nem más, mint a részarányát tekintve folyamatosan növekvő nyugat-európai orientáltságú magyar elemek, és az ezzel arányosan csökkenő (bizánci, orosz, balkáni hatásokkal felül rétegzett) nomád keleti örökség sajátos ötvözete. E műveltség belső korszakainak és fejlődésének nyomon követésében a legmeghatározóbb vizsgálati szempont a keleti gyökerű kulturális elemek felismerése, majd fokozatos eltűnésüknek – a magyarságba való betagozódás (asszimiláció és feudalizálódás) fokmérőjeként való – figyelemmel kísérése.¹ A legfontosabb alapkérdések egyike pedig a keleti jövevények hitvilága, s mindenkori viszonya a kereszténységhez. Azt a hitbéli állapotot, mellyel a kunok a középkori Magyar Királyságba érkeztek, a Kárpátoktól K-re visszavezető gyökerek tanulmányozása nyomán ítélni tudjuk meg, megértve és értéke szerint kezelve azt a hosszú utat is, melyet vallási és kulturális értelemben e nép megtett kereszténnyé válásáig.

A közép- és kelet-európai régióban – különösen hazánkban – kevés olyan, a szélesebb közismeretek szintjére is eljutott információ él a kunokkal kapcsolatban, mint az, hogy e nép – keresztény szóhasználattal – pogány volt. Szaktudományi oldalról pontosítva: a 11. század közepe – 13. század közepe közti időszakban a mai Románia, Moldova, Ukrajna, Dél-Oroszország és Kazahsztán hatalmas nyílt síkságait uraló „soknemzetiségű” kun törzsszövetség „többségi” hitvilágát a sámánisztikus képzetek azon változata határozta meg, mely az eurázsiai steppezóna különböző, főként altáji eredetű török és mongol nyelvű nomád

1 A kun integráció szakaszairól és kulturális rétegeiről összefoglalóan: Pálóczi Horváth 1985. 93-100; Pálóczi Horváth 1994. 12-14.

népeit is jellemezte.² A történeti kutatás újabban ismét nagy érdeklődéssel fordul e kérdéskör felé, ezen belül kiemelt figyelmet fordítva e népek „könyves” avagy „tétéles” vallásokhoz való viszonyának kérdéseire, így a kunok közti első keresztény térítésekre is.³ Teljes joggal, hiszen e kísérletek nem csak a szomszédos keresztény államok szellemi és közvetett politikai térnyerési törekvéseire világítanak rá. Legalább annyira árulkodóak – különösen a határfokot, eredményességet figyelembe véve – a kun törzsszövetség szellemi kultúráját, hatalmi és „ideológiai” stabilitását illetően is.

Előadásom célja a kérdéskör néhány régészeti vonatkozásának felvillantása. Előjáróban jelezni szeretném: a kunok pogányságával és a kereszténységhez fűződő viszonyával kapcsolatban néhány percben vázolható régészeti öszkép – lényegét tekintve – igen közel áll a történetírás interpretációjához. Amiben mégis más, és amiért érdemben tud hozzájárulni az írott emlékekre alapozott kép éleesebbé tételéhez, az a kelet-európai kun szállásterület belső világának csak régészeti eszközökkel feltérképezhető fizikai lenyomata. Ez a régészeti emlékmennyiség, mint önálló és folyamatosan gyarapodó forráscsoport – töredékessége ellenére is (hiszen a föld sem őrizz meg mindent) –, olyan többlet információkat és új szempontokat tud bekapcsolni a kérdéskör komplex vizsgálatába, melyek számos vonatkozásban pontosíthatják, ellenőrizhetik, árnyalhatják az írott forrásadatokon nyugvó történeti öszképet.

Történeti kép – régészeti megjegyzésekkel

A kelet-európai steppei kunok keresztényéghez fűződő viszonyáról a történetírás „láttelele” – melyet Kovács Szilvia kitűnő új munkái⁴ alapján foglalok össze elsősorban – meglehetősen egyértelmű. A térséget a 11. század közepétől uralmuk alá hajtó kunok viszonylag hamar megismerkedtek a keresztény vallás különböző keleti és nyugati ágaival, ahogy az iszlámmal is. Anélkül azonban, hogy ezek az ismeretek az elkövetkező másfél évszázad során érdemi elmozdulást hoztak volna hagyományos hitükben.

A minőségi változás elmaradásának hátterében főként politikai tényezők sejtethetők. Egyrészt a kun törzsszövetség rendkívül laza szervezeti keretei, a nomád birodalom hiánya. A kunok nem tudták létrehozni azt a felső hatalmat (nagykáni vagyis kagáni erőközpontot), mely – a kazár, ujjur példákhoz hasonlóan – a nagy világvallások valamelyikében megtestesülő szellemi-kulturális egység jelentőségét felismerte és igényelte volna, továbbá rendelkezik annak képességével is, hogy a térítést átfogóan végrehajtsa. Nem kevésbé meghatározó, hogy a kun törzsszövetség virágkorában – mely az 1050-es évektől a mongol hódítások első hullámaig (tehát az 1220-as évek elejéig) terjedt – a különböző világvallásokat közvetíteni hivatott környező keresztény és iszlám államok sem voltak képesek ez irányú ambícióikat

² A sámánizmusról és különböző változatairól összefoglalóan: Diószegi 1962; Diószegi 1978; Hoppál 1994; Molnár 2003. A pogány kun hitvilág néhány kérdéséről (főként az őstiszteletről és a lélekhitről): Györfly 1990. 265-268; Fodor 2002. 122-124; 2009. 53-54; Pálóczi Horváth 2014. 98-100.

³ Balogh – Kovács 2009. (Zimonyi I; Nagy K.; Balogh L.; Kovács Sz; Polgár Sz. tanulmányaival).

⁴ Kovács 2009. 109-128; Kovács 2009a. 233-245; Kovács 2014; további széleskörű irodalommal.

valóra váltani. E befolyásszerzési aktivitás csökkenése – többnyire belső problémák okán – az adott államok nagy hatalmi helyzetének gyengülésével is összefüggésben állt. A térségben egyfajta erőegyensúly alakult ki. Ez megint csak nem tette szükségessé, hogy a kun törzsszövetség valamely világvallás elfogadásával kényszerüljön új politikai és kulturális „önmeghatározásra”, akár az egyik vagy másik csoporthoz való csatlakozással, akár „harmadik utat” választva, ahogyan azt a kazárok tették a zsidó hittel, az iszlám és keresztény világ metszéspontján. Nem meglepő tehát, ha e meghatározottságok mellett a kereszténységnek halvány és bizonytalan nyomaival találkozunk csak a 11-12. századi kunok körében, a változások első jelei a 12-13. század fordulójától észlelhetők.⁵

A régészeti adatok alapján – melyekről később részleteiben is szó lesz – hozzátehető, hogy még ezek a 12-13. század fordulójától kitapintható első jelek is kellő óvatossággal kezelendők: nagyságrend, elterjedtség, társadalmi beágyazottság és gondolati mélység tekintetében egyaránt. A kelet-európai steppe kunjainak régészeti hagyatéka arra vall, hogy szellemi kultúrájukat, hitvilágukat elsöprő többségben uralta a pogány hagyományok töretlen folyamatossága, lényegében a törzsszövetség összeomlásáig. A térség más steppei népalakulatainak, kultúráinak hagyatékával összevetve nem teljesen alaptalan annak felvetése sem, hogy a kunokat e téren szokatlanul erős hagyományörzés, és talán ebből is eredő „ellenálló képesség” jellemezte a külső hatásokkal szemben.

Érdeemes a 11-12. századi kunokat érő keresztény impulzusok vonatkozásában egy kicsit közelebről is megvizsgálni a korabeli írott adatokat, esetenként régészeti megjegyzéseket téve.

Az ortodox orosz térítést illetően a forrásanyag – első pillantásra – viszonylag gazdagnak látszik. Tüzetesebben szemügyre véve azonban kiderül, hogy adatai a legjobb esetben is csupán közvetett jelek, s a legkevésbé sem tükröznek tényleges eredményességet.

„Szikkadt” Nyikon legendája többek között egy csoda hatására megtért, előkelő kun vezérről számol be. A 11. század végi keretekbe helyezett, de csak a 13. században lejegyzett történet (több más esethez is hasonlóan) sokkal inkább jelzi az orosz egyház ez irányú reményeit, mintsem a korabeli valóságot.⁶

Számos ízben került sor kun „hercegnők” dinasztikus beházasodására a különböző orosz uralkodói családokba, ami nyilván a menyasszonyok megkeresztelésével is együtt járt.⁷ Az azonban, hogy mindez a hit tekintetében a férjhez adó kun vezéri dinasztiákra is hatással lett volna, igen kérdéses. E gyanúra – régész megjegyzésként – többek között Tugorkan temetése adhat okot. Mint az egyik legkiemelkedőbb kun törzsi vezetőt, két házasság is az orosz fejedelmekhez kötötte. Leányát Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (1094), unokáját pedig Vlagyimir Monomah Andrej nevű fia, a majdani vlagyimir-volhíniai fejedelem vette

5 Kovács 2009. 109-110; 125; Kovács 2009a. 234-235; 243-244.

6 Kovács 2009. 112-113; Kovács 2009a. 235-237.

7 Kovács 2009. 113-114; Kovács 2009a. 238; a kunok házassági politikájáról a szomszédos uralkodóházakkal: Kovács 2011. 84-100.

feleségül (1117). Tugorkan 1096-ban, éppen kijevi veje ellen intézett egyik hadjárata során vesztette életét. Szvjatopolk mindezek ellenére apósa (és egyben ellensége) holttestét a csata másnapján felkutatta, hogy illő módon eltemesse. Tugorkan testét Kijevbe vitték, pontosabban a közeli, egyházzal és kolostorral rendelkező, fényes beresztovoi fejedelmi rezidenciába. Az orosz őskronikákból azonban azt is tudjuk, hogy Tugorkant nem itt és – főként – nem a keresztény templomban helyezték végső nyugalomra. Erre kissé távolabb került sor: két út találkozásánál, melyek egyike Beresztovoba, a másik a kolostorba vivő út volt. A forrás szóhasználatára megengedi az értelmezést, hogy Tugorkan ezzel együtt rangjához és pogány mivoltához illő végtisztességet kapott: sírhalom, azaz kurgán alá temették.⁸ Feltehető, hogy a kun fejedelem ily módon elkülönült temetését nem a népi hovatartozás, a rang, előkelőség és vagyoni különbsége eredményezte (hiszen ennek hiányában a rokoni kapcsolat sem jöhetett volna létre a kijevi uralkodói családdal), hanem a kereszténységhez való viszony. Egyébként ehhez sok tekintetben igen hasonló a nyugati keresztény bizánci Latin Császársággal szövetségre lépő Jonasz fejedelem esete is, kinek leányát a birodalom második embere, Konstantinápoly helytartója vett nőül.⁹ A pogánynak megmaradt apóst – bár neve alapján akár kereszténynek is vélhetnénk – a főváros határában temették el, kurgánban, s minden tekintetben kun rítus szerint.¹⁰ A „férjhez adó” kun vezetők (e temetkezésekből is kitapintható) ragaszkodása hagyományos nomád világképükhöz sok tekintetben járulhat hozzá Kovács Szilvia alapvető megállapításának magyarázatához, miszerint a kunok aktív dinasztikus kapcsolatai a szomszédos keresztény államokkal – sikerességük ellenére – lényegében mindvégig egyoldalúak voltak (egyetlen ellenpélda ismert csak).¹¹ „Kereszténnyé váló” pogány menyasszonyokat adtak, de „pogánnyá váló” keresztény hercegnőket sohasem kaptak.

Több ízben fordul elő, hogy orosz fejedelmek kíséretében (druzsinaik tagjaként) vagy orosz szolgálatban álló seregek vezetőiként keresztény nevű kunok tűnnek fel.¹² Ezek az esetek gyaníthatóan a kun hercegnőkéhez sok tekintetben hasonló sorsok: eredeti közegükből kiszakadt, orosz környezetbe került személyeket takarhatnak (ennek régészeti vetületéről Tagancsa és Zelenka kurgánmetkezései kapcsán még szó lesz), így nem lehetnek mérvadóak a steppei kunok körében apránként gyökeret verő kereszténység bizonyításában.

Az orosz egyház térnyerésének első valódi jeleivel csak a 13. század elejétől találkozunk: Jurij Koncsakovics és Danyil Kobjakovics (1203, 1223) személyében.

⁸ Kovács 2014. 59. (és 152.j.), a beresztovoi fejedelmi udvarházról: Font-Varga 2006. 16; 19; 46.

⁹ Kovács 2009. 114; Kovács 2009a. 239-240. Ugyanekkor egy másik kun vezető, „Saronius” is két lányát adta feleségül francia lovagokhoz. (Kovács 2014. 216-217.). Jellemző továbbá, hogy Jonasz a nyugati keresztényekkel való szövetséget, s leánya férjhez adását pogány vérszerződéssel és kettévágott kutyára tett esküvel pecsételte meg. E pogány szertartást a magyarországi kun előkelők is alkalmazták István herceg és a kun Erzsébet 1254. évi esküvőjén (Vörös 1991. 181; továbbá következő jegyz.). Jonasz vezér-társa, Saronius egyébként néhány évvel később már a nikaiai császár szolgálatában állt, és a bizánci kereszténységet vette fel.

¹⁰ A vonatkozó forrásadatokat a hazai szakirodalomban egyébként a régész Nagy Géza ismertette először (Nagy 1893. 107.). Lásd továbbá: Györfly 1990. 266; Pálóczi Horváth 1994. 58-59; Pálóczi Horváth 2014. 89-90; Kovács 2009. 114; Kovács 2009a. 239-240.

¹¹ Kovács 2011. 84-100; Kovács 2014. 97.

¹² Kovács 2009. 113-114; Kovács 2009a. 238.

A kunok lakta térség nagy mongol hódításait előkészítő első hadjárat során, 1223-ban elesett két legnagyobb hatalmú kun vezető ekkor már valóban orosz közvetítésű, keresztény nevet viselt.¹³ Arra azonban, hogy keresztény hitre térésük generális változásokat idézett volna elő akárcsak szűkebb hatalmi területükön is, egyelőre nincs sem írott, sem régészeti adatunk. A törzsszövetség többi csoportja esetében még ennyivel sem számolhatunk. A kunok más hatalmasságainak (Basztij, Barc, Jonasz, Kötöny) jó két évtizeddel később, lényegében egyetlen hullámban való megkeresztelkedése az 1220-as évektől már egy gyökeresen más hatalmi és politikai helyzet eredménye, mint ami az előző, több mint másfél évszázadot meghatározta. Mindez már azzal a kétségbeesett támogatáskereséssel függhetett össze, melyre – a mongol hódítások és a kun törzsszövetség összeomlásának előestéjén – a kun vezetők népük és hatalmuk roncsainak megmentése reményében kényszerültek.¹⁴

Az orosz egyház kunok közti térítésének a 13. század elejéig nyilvánvaló hatástalanságát a történeti kutatás annak az elsődleges kihívásnak tudja be, amit a szláv pogányság maradványainak felszámolása jelentett.¹⁵ Nem maradt erő és nem jutott nagyobb figyelem a szomszédos pogány hatalom hitbéli formálására.

E „leterheltség” régészeti szempontokat is felvető bizonyítéka a „fekete süvegsek” sajátos népcsoportja. E konglomerátum azokat a besenyő, úz, berendi és egyéb kisebb (pl. kovui, kai) néptörzseket fogta össze, melyeket az 1050-es és 1070-es évek között lezajló kun honfoglalás szorított ki a dél-oroszországi steppékről. Orosz befogadásukért cserébe a fejedelemségek határait védték a kunok ellenében, de állandó lovasíjász-kontingenst biztosítottak uraik más hadi vállalkozásaihoz is. Amint arra Kovács Szilvia hívja fel a figyelmet, az orosz források még a 12. század közepi belharcokat tárgyalva (tehát csaknem 100 évvel befogadásuk után) is gyakran illetik az ellenséges fejedelmi párthoz tartozó fekete süvegseket „az ő pogányaik” névvel.¹⁶ Kijev, Perejaszlavl, Csenyigov fejedelmei tehát ugyanolyan joggal állíthatták volna, amit IV. Béla királyunk (1235-1270) 1253-ban, IV. Ince pápához írott levelében: „pogányokkal védelmeztetjük országunkat, pogányokkal tiportatjuk le az egyház ellenségeit”.¹⁷

A fekete süvegsek legnagyobb szállásterülete Kijev délnyugati előterében, a Rosz-folyó vidékén alakult ki. Az orosz régészet 19. század végi hőskorában Brandenburg tábornok e térség kurgántemetőinek feltárásával vetette meg a 11-13. századi nomád régészet alapjait. (Ez az emlékanyag még a 1960-as években is kb. 40%-át tette ki az addig ismert kései nomád régészeti örökség egészének). Már a kurgánok is jelzik, hogy a fekete süvegsek egyértelműen pogány módon indították túlvilági útjukra halottaikat. A férfiakat fegyverrel, hatalmi jelvényekkel, a nőket felékszerezve. Az étel-ital melléklet, a nélkülözhetetlen használati tárgyak a

13 A 12. század végétől más, kisebb jelentőségű kun vezérek személyneve is utalhat erre (Gleb Tirievics, Roman Kzics): Kovács 2009. 113-114; Kovács 2009a. 238; Jurij Koncsakovics és Danyil Kobjakovics vonatkozásában még: Kovács 2014. 118-120; 138; Kovács 2014a. 415-416.

14 Györffy 1990. 269-270; Hatházi 2004. 122-124; Kovács 2009. 113; Kovács 2009a. 237-238.

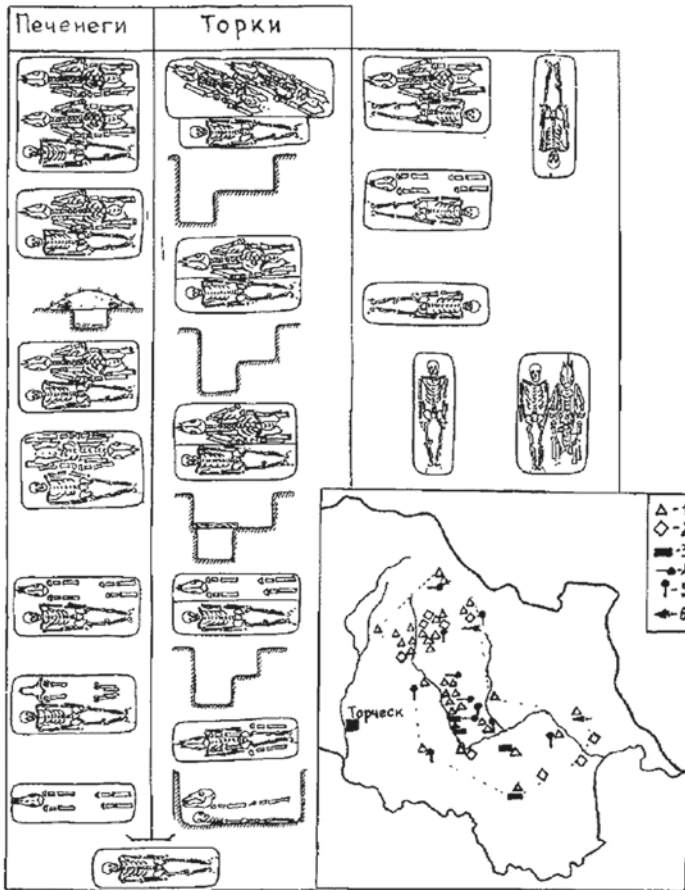
15 Kovács 2009. 125; Kovács 2009a. 243.

16 Kovács 2014. 88.

17 Katona 1981. 342.

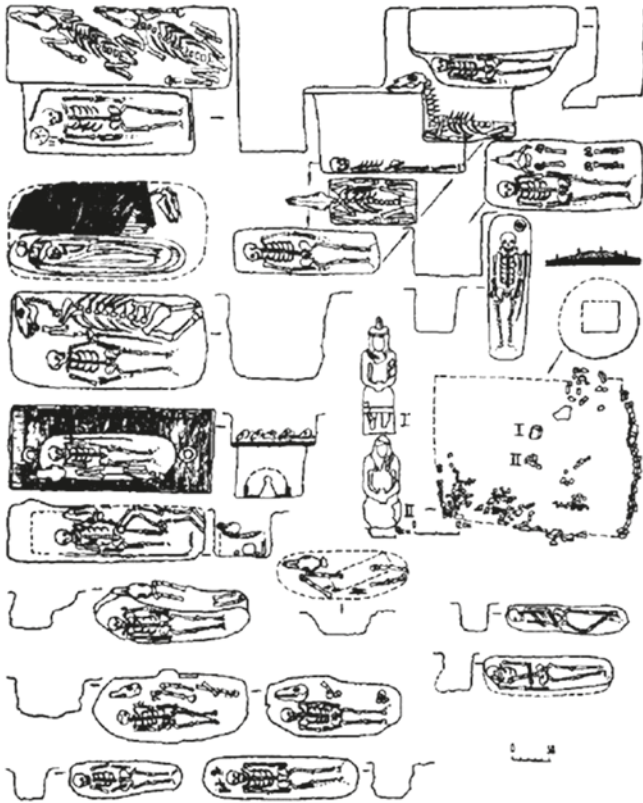
férfit és a nőt egyaránt megillették, miként a lóval való temetés valamely formája is, az egyes belső csoportok eltérő hagyományai szerint. (1., 2., 3., 4. kép) E tekintetben szinte semmi nem különbözteti meg az itt nyugvókat a határ túloldalának kunjaitól. Amit pedig csak a régészet tudott kimutatni: e pogány világ töretlenül fennmaradt, egészen a mongol hódításokig és Kijev bukásáig (1239-1240).¹⁸ Tanulsága is világos: az orosz egyház nemhogy a szomszédos kun törzsszövetség népének, de saját vazallusainak megtérítésében sem tudott érdemi eredményt felmutatni.

1. kép A fekete süvegesek különböző (besenyő, oguz, egyéb) csoportjainak temetkezési formái (Pletneva 2003 nyomán)

¹⁸ Pletneva 1958. 165-173, 184-186; 196; 218-219; 224-225; Pletneva 1973; Pletneva 2003. 136-148; Pletneva 1990/2010. 78-105; Fedorov-Davydov 1966. 143-145; 147; 152-153; Fedorov-Davydov 1983. 49-56; Pálóczi Horváth 2014. 64-65.

4. kép A kun törzsszövetség különböző népcsoportjainak temetkezési formái (Pletneva 2003 nyomán)

A Bizánci Birodalom vonatkozásában a számottevő térítési kísérletekről hallgatnak a források. Az ortodox görög missziós tevékenység egyetlen valóban reális helyszíne a Krim-félsziget volt, az itt kiépült kolónia-városok szellemi kisugárzása elérhette a térség nem csak a városokba húzódó, hanem a „körüllakó” kunjait is.¹⁹ Ha másként nem, bizonyos szinkretikus jelenségek szintjén, ennek lehetséges régészeti jeléről a későbbiekben még szó lesz.

A görög ortodoxia másik balkáni bázisa, a 12. század végén – vélhetően kun eredetű dinasztia vezetésével felemelkedő – II. Bolgár Cárság pedig sokkal inkább „importálta” a kun csoportokat, katonai erejének növelése érdekében.²⁰ Ebből következően vallási szempontból a betelepülő kunok integrálása lehetett a kívánt cél, ami nem volt hatással a steppei kun törzsszövetségre nézve. Ráadásul régészeti oldalról egyértelmű jelek mutatnak arra, hogy a Bulgáriába ekkor betelepült kunok a legkevésbé sem váltották valóra a befogadók reményeit a kereszténnyé válás tekintetében. Az Endzse falu határában (Pliszka és Madara körzetében), egy őskori halmon 1926-ban lelt „kamennaja babák” (a kun régészeti emlékek

19 Kovács 2009. 115; Kovács 2009a. 240.

20 Kovács 2009. 114; Kovács 2009a. 239.

emblemikus csoportja, mely a későbbiekben kerül részletesebb kifejtésre) arra vallanak, hogy éppenséggel ellenkező irányú kulturális folyamat következett be.²¹ A jövevények magukkal hozták pusztai hitviláguk hagyományait, s létrehozták az e hagyományok gyakorlásához szükséges helyszíneiket is. Lényegében „pogány szigeteket” hoztak létre új hazájukban, melyek felszámolása hosszú évtizedeket vehetett igénybe. E helyzet több tekintetben is rokonítható a 13. századi második felében Magyarországon kialakult kun viszonyokkal.

Írott forrásaink hallgatása arra látszik utalni, hogy a Szent László-kori sikerrel visszavert kun betöréseket (1091), majd Könyves Kálmán peremisli csatavesztését (1099) követően kapcsolat nélküli, elzárkózó „egymás mellett élés” határozta meg a kun törzsek és a Magyar Királyság 12. század – 13. század eleji viszonyát, mely időnként (1138, 1148-1152, 1205, 1211) nyílt hadiállapottá fajult.²² Jelzés értékűek lehetnek e tekintetben Abu-Hámid al-Garnáti 1150/51 és 1153/54. évi utazásai is a Volga-menti Szakszin és Magyarország között. Abu-Hámid soraiból úgy tűnik, hogy a visszaút idejére már bizonyosan magyar szolgálatban álló arab utazó mindkét esetben hatalmas többletet jelentő kerülővel – orosz és volgai bolgár területeken áthaladva, és ahol lehetett, vízi utat választva – gondosan mellőzte a kun steppéken való áthaladást.²³ E feszült viszony – melyet külön is aláhúz a Német Lovagrend határvédelmi célzattal való letelepítése a Barcaságban (1211)²⁴ – természetesen a legkevésbé sem kedvezett e korszakban egy magyar háttérű nyugati keresztény térítés lehetőségének.

Sajátos történelmi helyzet eredményeként talán a Grúz Királyság állt a legközelebb ahhoz, hogy komoly sikereket érjen el a kereszténység kunok közti terjesztésében. Az 1110-es években Vlagyimir Monomah orosz erői olyan súlyú csapásokat mértek a Donyec-vidéki kunokra, hogy azok időlegesen kénytelenek voltak feladni itteni szállásterületeiket. Az Otrók vezette, igen jelentős léptékű törzscsoportot e nehéz évekre a kun vezér veje, IV. Dávid grúz király fogadta országába. A történelmi kutatás nem zárja ki, hogy e betelepedés jelentős keresztény hatásokat gyakorolt a befogadott kunokra. Valóban, egy részük Grúziában maradt, és hamarosan megtörtént mind kereszténnyé válásuk, mind asszimilációjuk.²⁵ A kérdés sokkal

21 Fodor 1970. 123-124; Fodor 1987. 6; Fodor 2002. 118-119.

22 Kovács 2014. 231-240.

23 Az út orosz területen megtett szakaszairól: Bolsakov-Mongajt 1985. 51-54; 66, 119-123; 133-135. Történelmi kommentárjában Mongajt feltételezi (Bolsakov-Mongajt 1985. 143.), hogy a visszaút már kun területen át haladt volna. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy Abu-Hámid ekkor a telet megint csak orosz földön tölti, innen indul tovább Szakszinba, ugyancsak moszlim társával, aki családját is elhozza a „szlávok országából” (Bolsakov-Mongajt 1985. 66.). Kérdés természetesen, hogy ez állandó viszonyt tükröz, vagy egy meghatározott politikai helyzet fejleménye? Mennyire játszott ebben közre a kunok ekkoriban a „megszokottnál” is erőteljesebb hadi aktivitása? A portyázó hadjáratok Bizánc ellen (1050-es évek első fele), illetőleg az a halicsi trónért folytatott orosz belháború (1148-1152), melyben II. Géza (1141-1162) és a kunok az egymással szembenálló aspiráns fejedelmi családokat támogatták aktív katonai beavatkozással (Bolsakov-Mongajt 1985. 143-144., Kovács 2014. 237-238.).

24 Kovács 2009. 117-119; Kovács 2014. 244-245.

25 Kovács 2009. 115-116; Kovács 2009a., 240-241; Kovács 2014. 76-77.

inkább az, hogy az 1125 után, az Otrók vezetésével a Donyechez visszatérők körében mennyire sikerült elvetni a kereszténység magvait?

Régészeti szemszögből ennek valószínűsége igen csekély. Éppen a Donyec-vidék és a Kaukázus É-i előtere (Kubán-vidék) ugyanis az a terület, amely a pogány rítusú kun lovas temetkezésekben és a pogány őskultuszt reprezentáló kőszobor- emlékekben az egyik leggazdagabb.²⁶ Hozzá kell tenni, hogy ezen emlékcsoportok igazi virágkora megint csak a visszatérés utáni 12-13. század, miként teljes eltűnésüket is az Aranyhorda iszlamizációja hozza majd el.²⁷ Ebből következően kimondhatónak látszik, hogy a Grúziából Otrak vezetésével visszatérő kunokra igen kevés hatással lehetett a keresztény közegben eltöltött néhány év. Ennek kapcsán természetesen eszünkbe kell, hogy jussanak Rubruk sorai is, aki éppen e területeken áthaladva emlékezik meg a kunok szobrairól és sírhalmairól, megjegyezve: „Láttam egy nemrégiben elhunytat, akinek magas póznák közé tizenhat lóbórt akasztottak fel, minden égtáj felé négyet, és kumiszt tettek oda, hogy igyék, meg húsokat, hogy egyék, pedig a halott állítólag meg volt keresztelve”.²⁸ Ha Rubruknak a halott kun keresztény voltára vonatkozó értesülése netán igaz volt is, tény, hogy a halott (pontosabban családja) hitének megéléséhez egy egészen sajátos, szinkretikus hatásokat teret adó „nomád” utat választott, melynek meglehetősen csekély köze lehetett a keresztény tanok lényegéhez. Otrak hazatérő kunjai esetében ez tűnik a legvalószínűbbnek.

A steppei kunok pogánysága a temetkezési szokások tükrében

Térjünk át a régészet nyomán most már átfogóan alkotható képre. A dél-oroszországi kunok 11-13. századi régészeti emlékanyagának azon elemei, melyek a hitvilág kérdéseiben a legtöbb információt hordozzák – elsősorban a hatalmi elit és a középréteg temetkezései, továbbá az ősszobrok (kamennaja babák) és a hozzájuk kapcsolódó áldozóhelyek – ugyanarról árulkodnak, mint az írott források, vagyis a törzsszövetség különböző népei alapvetően pogányok.

A temetkezések vonatkozásában csak az ismételhető, ami a fekete süvegeselek kapcsán már összegződött. Uralkodó körökben a lóval való temetés valamely formája (az egész-, a részleges-, valamint a jelképes változatoknak 5 alaptípusa, s ezen belül 15 variánsa ismert), melynek részesedése a kun temetkezések körében kb. 70%-os. A kurgánban való temetés szokása igen hasonló képet nyújt, és e nagy egységen belül szintén jelentkeznek a részletekben (forma, építési technika) eltérő belső csoportok, de gyakori a korábbi kultúrák hátrahagyott sírhalmainak másodlagos használata is. A lényeg a „közös nevező”: a kurgán, és a lóval való temetés

²⁶ Lásd 29. és 32. lábjegyzet, továbbá a kun lovas temetkezések elterjedésére: Ivanov-Ivanova 2011. 23; 5. kép, a sírszobrok elterjedésére: Pletneva 2003. 55. kép.

²⁷ Az Arany Horda iszlamizációjáig (14. század eleje) fennmaradt hagyományokról a temetkezések esetében: Fedorov-Davydov 1966. 205; 209-211; Fedorov-Davydov 1983. 114-115. (esetenként még az iszlám temetőben is macacsul továbbélő vonások tapasztalhatók), a szobrok esetében: Fodor 2009. 49.

²⁸ Rubruk VII. 4; Györfly 1986. 222.

igénye. Az e tekintetben tehát markánsan egységes kulturális közeg számos belső változata pedig – mely a tájolás, sírgödör kialakítás, a sír egyéb épített elemei és berendezése, a halott fektetése és a ló adás terén ugyancsak hasonlóan heterogén – hűen tükrözi azt a rendkívül kevert összetételű törzsszövetséget, melyet a kisebb részletek tekintetében eltérő hagyományú steppei részcsoportok alkottak. Az a rendkívüli kevertség tükröződik vissza, mely a 10-11. századi közép-ázsiai kun etnogenezis máig tisztázatlan kérdéseiben is kiütközik, de jelzi azoknak a kunok előtt itt élő (főként besenyő és úz) csoportoknak a jelenlétét is, melyek a helyben maradást és behódolást, vagyis a kun törzsszövetségbe való integrálódást választották. A kíséző leletek és a mellékletadás (fegyverek, hatalmi jelvények, ékszerek, étel-ital melléklet a kapcsolódó edényekkel, esetleges áldozati maradványok) tekintetében megint csak a steppei népek általános hagyományai figyelhetők meg.²⁹ A számba vett rítus-elemekről pedig összefoglalóan megállapítható, hogy a kunok – a mindennapok minden szükséges kellékével gondosan ellátott – halottaikat nem a keresztény világképnek megfelelően készítették fel a túlvilági útra. Nem feledhető, hogy az európai keresztény temetkezési normák, megjelenési formák, a kánonjogi háttér és szabályozási rendszer a kelet-európai kun törzsszövetség fennállásának időszakára (11-13. század) már világosan kifomálódtak és érvényesültek.³⁰ Ennek kun környezetben való jelenlétére ma még csak egyetlen, írott forrásban fennmaradt példa ismert, a domonkos térítés után elhunyt Barc temetése.³¹

Szobrok – áldozóhelyek

A pogány kun hitvilág annál különlegesebb, és a 11-13. századi kelet-európai környezetben egészen sajátos emlékcsoportját jelentik az ún. „kamennaja babák”, a legelőkelőbb és legvagyonosabb halottak tiszteletére emelt kő- (és az újabb kutatások alapján a szerényebb lehetőséggel bírók számára fából kifaragott) szobrok. (5., 6. kép) Kulturális közegük szempontjából fontos, hogy elterjedésük nem fedi le a kun szállásterület egészét. Jelenlétük elsősorban arra a súlyozott központi területre koncentrálódik (ez a Dnyeper és az Azovi-tenger melléke, a Kaukázus É-i előtere és a Don-Donyec vidéke), melyet a „soknemzetiségű” szövetség vezető törzsei laktak, a csak rájuk jellemző hagyományokkal. A magas méltóság és gazdagság minden luxusát tükröző, teljes díszben ábrázolt, álló vagy ülő, test előtt összekulcsolt kezükben csészét vagy kelyhet tartó férfiak és nők, rendszerint kelet felé néző szobrairól már Rubruk is megemlékezett követjárása során. Rubruk ezeket az emlékeket – miután ugyancsak halmokon álltak – még a kun kurgán-temetkezésekhez kapcsolódó sírszobroknak vélte. A modern régészeti

²⁹ Pletneva 1958. 173-179; Pletneva 1981. 213-221. (Sz. A. Pletneva), további adatok: 222-223. (Mazsitov N.A.), 224-227. (Kovalevszkaja V.B.), Pletneva 2003. 152-169; Fedorov-Davydov 1966. 120-150; Pálóczi Horváth 1994. 53-71; Pálóczi Horváth 2014. 87-91; Selmeczi 1992. 25-31.; Selmeczi 2011. 42-51.

³⁰ Szuromi 2005. 9-12; Ritoók 2004. 115-123.

³¹ Kovács 2009. 123. A domonkos térítésekről és a milkói kun püspökségről összefoglalóan: Kovács 2009. 117-124; Kovács 2014. 243-254.

5. kép Előkelő férfiakat ábrázoló kun kőszobrok (Pletneva 1958 nyomán)

6. kép Előkelő nőket ábrázoló kun kőszobrok (Pletneva 1958 nyomán)

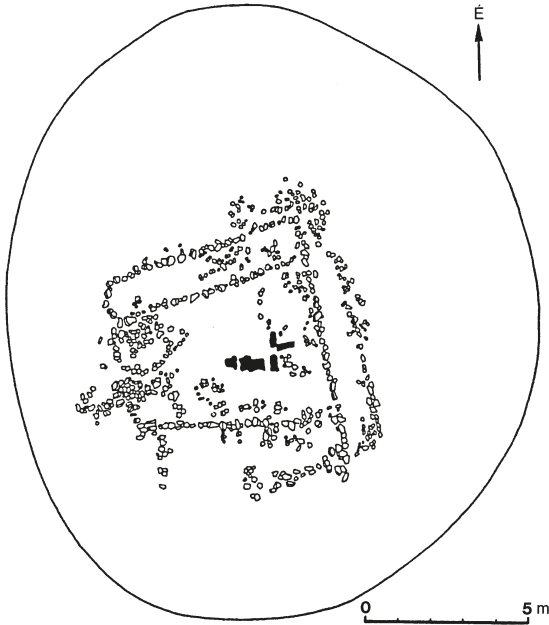
kutatások tisztázták, hogy e művészi igénnyel megformált szobrok más célt szolgáltak. Valójában nagy műgonddal kiépített – kőkerítésekkel övezett, központi áldozó térrel, tüzelő helyekkel és az áldozati lakomák maradványait befogadó gödrökkel rendelkező – pogány szakrális terek reprezentatív központi elemei voltak. (7., 8. kép) Mint ilyenek, a halmokon álló kőszobrokhoz kötődő kun áldozóhelyek egyedülállóak a kelet-európai nomádság kultúrájában. Nyilván a többi steppei lovasnép esetében is számolni kell ilyen célú létesítményekkel, de ezek kiépítettsége jelentéktelenebb lehetett. A kunoknak az áldozóhelyekre fordított következetes gondossága, komoly anyagi áldozatokat és figyelmet követelő, és az ehhez szükséges művészeti és „infrastrukturális” háttérrel igénylő reprezentációs törekvése messze meghaladta a szűkebb térség többi rokon-kultúrájának szintjét. A kunok ez irányú igényessége a mintaadó 6-8. századi belső-ázsiai nagy nomád birodalmak, az altáj-vidéki (keleti) és a hétfolyó-vidéki (nyugati) türkök, ujugurok emlékeivel vethetők csak össze.³² Ezen áldozóhelyek ismeretében talán nem túlzás annak feltételezése, hogy a kunok hitvilági képzeteit a kelet-európai nomádok átlagánál mélyebben és erőteljesebben határozhatták meg az ősi pusztai hagyományok.³³

Ennek kapcsán óhatatlanul is felmerülnek a kun kutatás kezdetei óta ismert és oly sokszor idézett egykorú tudósítások is (Niketasz Khoniatesz, Albericus de Trois-Fontaines, Jean de Joinville) a kunok kegyetlen temetkezési szokásairól, melyek – az eltemetett társadalmi státuszához igazodó mértékben – nem csak az állat-, de olykor az emberáldozatot is megkövetelték. (Ez Jonasz fejedelem 1241. évi konstantinápolyi temetése esetében 8 fegyverhordozót /nyögért?/ és 26 lovat jelentett volna).³⁴ E szinte néprajzi részletességű, ám vélhetően túlszínezett és a kunok barbárságát elfogultan hangsúlyozó, többnyire ellenséges feljegyzések

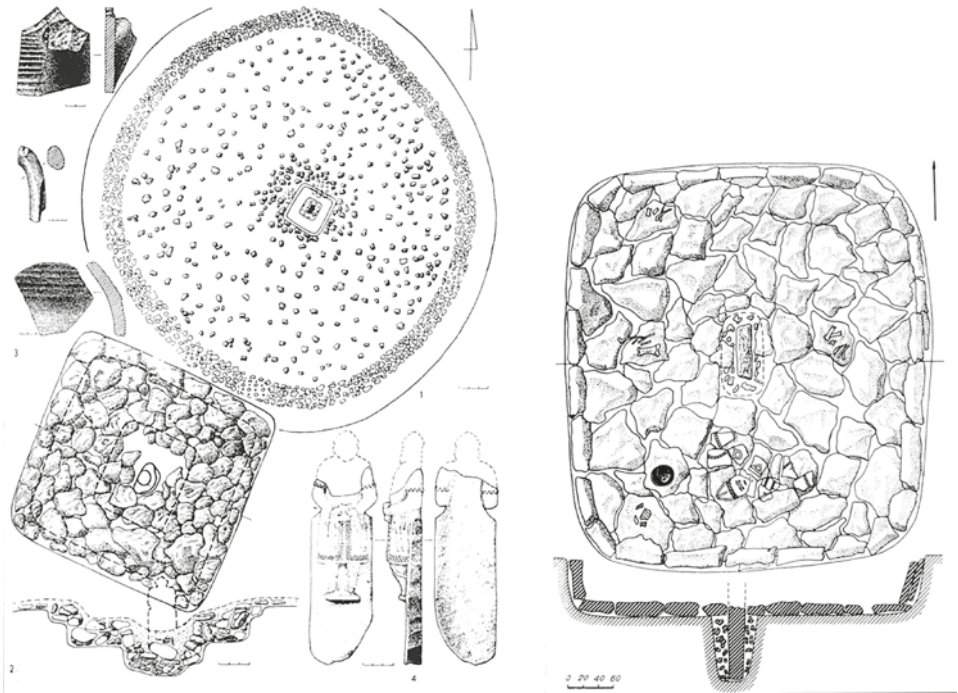
32 Pletneva 1958. 207-211; Pletneva 1974. Pletneva 2003. 150-156; Fedorov-Davydov 1966. 166-193; 265-271; Fedorov-Davydov 1983. 23-26; Fodor 1970. 113-126; Fodor 1987. 3-10; Fodor 2002. 117-126; Fodor 2009. 49-66; Pálóczi Horváth 1994. 71-95; Pálóczi Horváth 2014. 93-99; Selmeczi 2011. 51-62.

33 Ez talán a más hitke (főleg a tételes vallások) iránti toleranciának is kevesebb teret biztosított. Nem érdektelen összevetni a kunok közé érkező első domonkos missziók sorsát a keresztény egyháziak más steppei népekkel való találkozásaiival. Így Cirill és Metód találkozásait a pogány magyarokkal, a Szt. Gallen-i legendát, vagy Querfurti Brúnó térítését a besenyők között (Györffy 1975. 127-128; 234-243; Galamb 2001. 181-185; Balogh – Kovács 2009. 20; /Zimonyi I./, 101-102. /Balogh L./). Nem a keresztény gondolatok iránti érdeklődés és elfogadásuk „hatásfoka” a különbség, hanem a kereszténység képviselőinek „megtűrése”. A szobrok és áldozóhelyek kapcsán igen figyelemre méltó Kovács Szilvia észrevétele, miszerint a második domonkos misszió Dnyeperen túli úticélja a legjelentősebb kun hatalmi erőközpontok felkeresése lehetett (politikai jóváhagyás elnyerése érdekében), melyeket földrajzilag a szobrok területi szóródása rajzol ki az utókor számára a legpontosabban (Kovács 2014. 246. és 680-681.j.). Hozzátehető: mindez a lehető legnagyobb ideológiai kihívást is jelentette. Hiszen e körzetek a nagy ellenfél, a pogány óskultusz, és az ezzel összefüggő „csúcsreprezentáció” helyei és szellemi központjai is voltak egyben. Talán nem véletlen, hogy e második misszióknak voltak térítő áldozatai, akiket név szerint is említenek a források.

34 Nagy 1893. 105-117; Györffy 1990. 265-267; Pálóczi Horváth 1994. 58-60; Pálóczi Horváth 2014. 89-90. Kovács Szilvia ezen adatok körét egy újabb 12. századi tudósítással bővítette „Kunok Niketasz Khoniatesz Hitorijájában” című konferencia-előadásában: „A szkíták [kunok- KSz] támadásai során elpusztítottak mindent maguk előtt, és foglyaik közül azokat, akik kivételesen szépek voltak, megkorbácsolták és feláldozták démonaiknak, felakasztván őket.” (Elhangzott: Globalizáció, modernizáció, tradíció. Wittman Tibor (1923–1972) emlékezete és öröksége. Nemzetközi tudományos konferencia, 2012. szeptember 24–26; Szeged).

7. kép Kun áldozóhely (Novoszelovka, Pálóczi Horváth 1994 nyomán)

8. kép Kun áldozóhelyek (Lvovo és Pervomajevka, Fodor 2009 nyomán)

hitélet – különösen az emberáldozatok tekintetében – általában óvatos fenntartásokkal kezelte a mindenkori kutatás. Azonban az újabb régészeti eredmények – így a basagiri áldozóhely³⁵ (9. kép) és a részletesebb tárgyalásra kerülő Csingulkurgán alapján – azt kell gondolnunk, hogy a pogány kun rítusok írott forrásokban lejegyzett naturalisztikus elemeinek némelyike valamennyi valóságmagot tartalmaz, s további kutatásokat igényel.

9. kép A basagiri kun áldozóhely
(Fodor 2009 nyomán)

Mindezekkel együtt igazságtalanul túlzó, és szakmai szempontból téves volna a kunoknak egyfajta szélsőséges „fanatizmust” tulajdonítani. A sámánisztikus világkép – alapvetően befogadó (vagy legalább is megtűrő) és szinkretikus jellegnél fogva – ennek nem adott teret. A kunok érdektelenségét vagy olykor ellenséges elzárkózását a térítésekkel szemben sokkal inkább az idézhette elő, hogy a tételes vallásokat gondolatilag a kizárólagosság igénye határozta meg, és sokszor tűntek fel a politikai befolyásolás eszközeként, miközben a kunokat e meghatározottságok elfogadására semmilyen külső hatás sem kényszerítette rá, egészen a mongol hódításokig.

³⁵ Fodor 2009. 52.

Keresztény tárgyak egy pogány sírban: a Csingul-kurgán

Nem megkerülhető kérdés, hogy miként ítéljük meg azokat a kifejezetten keresztény kötődésű tárgyakat, melyek e meglehetősen egyértelmű kulturális közeg egyes sírjaiban olykor mégis feltűnnek?

Ilyen emlékek őrzője a Csingul-kurgán (Tokmaki kerület, Zaporozsjei régió).³⁶ A kun régészet e rendkívüli gazdagságú, emblemikus vezérleletében feltűnik egy bizánci selyemből szőtt orosz miseruha ószláv felirattal (10. kép), továbbá egy rajna-vidéki műhelyben készült, 12-13. századi aranyozott ezüst fedeles kehely is (11. kép), mely egykor misefelszerelés része lehetett (a tárgyat korábban ugyancsak liturgikus tárgyként, de mint füstölőt határozták meg).³⁷ Utóbbival kapcsolatban kifejezetten felmerült annak lehetősége is, hogy az valamely miszsiós út közvetlen emléke, s a halott meg volt keresztelve. Azonban a teljesebb kép kialakítása és a tárgyak helyükön való kezelése érdekében elengedhetetlen a temetkezés egészének vázlatos megismerése.

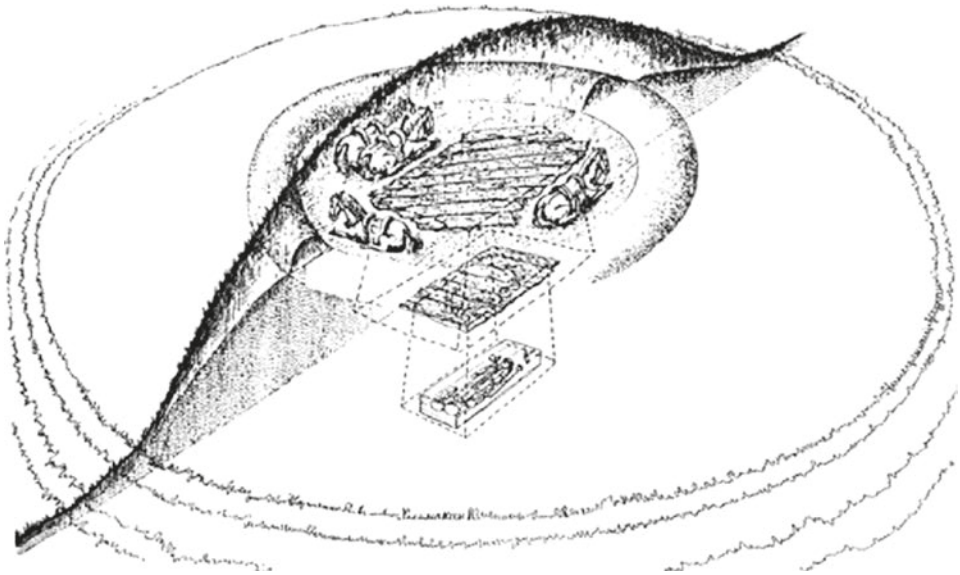
10. kép A Csingul-kurgánba temetett kun vezér halotti kaftánjának rekonstrukciója, a kép jobb felső sarkában az orosz miseruhából átalakított másik halottas ruha feliratos és figurás részlete (Rolle – Müller-Wille – Schietzel 1991 nyomán)

³⁶ Otroščenko 1983. 300.; Otroščenko – Rassamakin 1986. 14-36; Rolle – Müller-Wille – Schietzel 1991. 269-271; 274-280; 339-343. (V.V. Otroščenko, J.J. Rassamakin R.J. Arap, O.V. Kostylov, A.E. Ilinska L.G. Bezusko, A.K. Elkina, G. Wolf résztanulmányai), Woodfin – Rassamakin – Holod 2010. 155-186; Holod – Rassamakin 2012. 339-381; Pálóczi Horváth 1994. 68-71; Pálóczi Horváth 2014. 91-9; Selmeczi 2011. 44-46.

³⁷ Holod – Rassamakin 2012. 377.

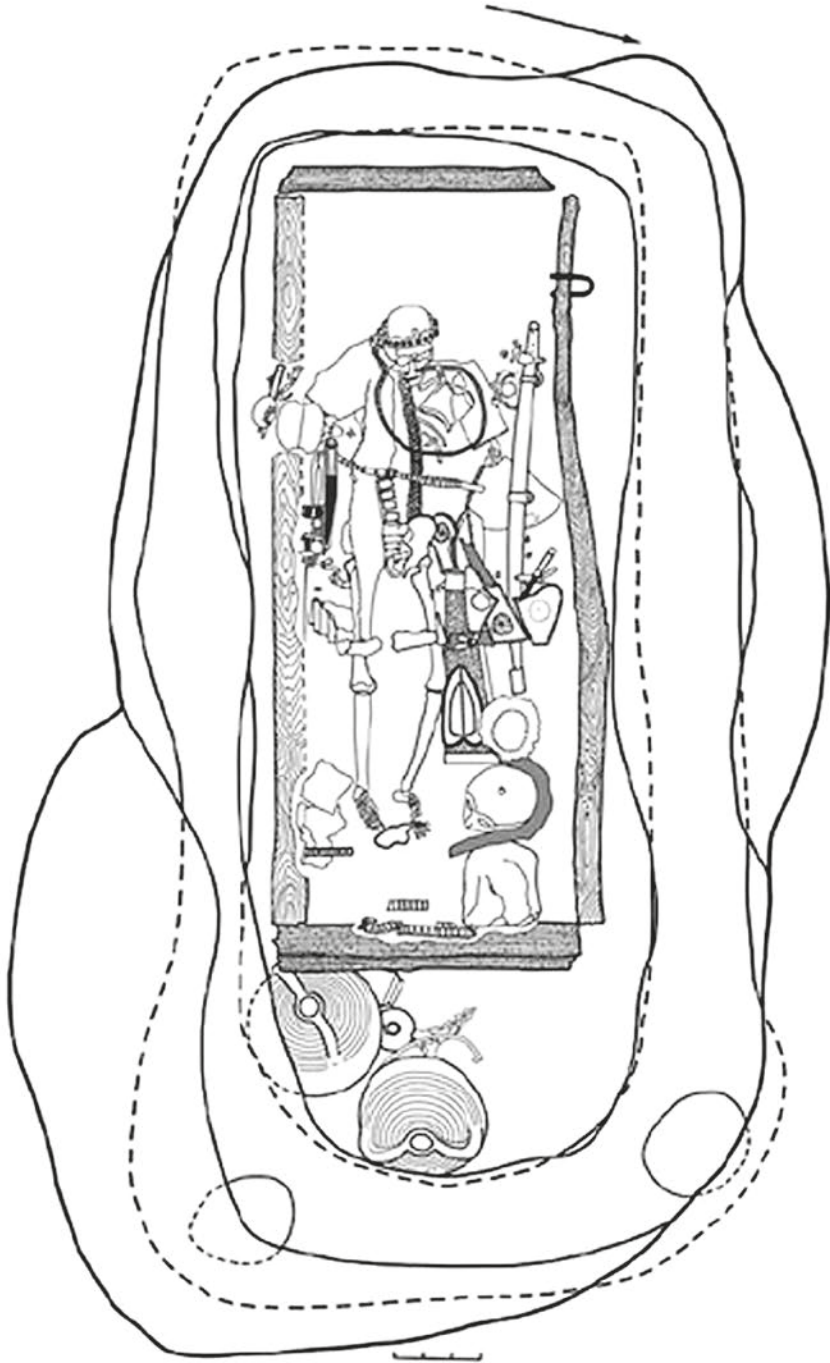

11. kép A Csingul-kurgán kelyhe (Holod – Rassamakin 201 nyomán)

12. kép A Csingul-kurgán rekonstrukciója (Rolle – Müller-Wille – Schietzel 1991 nyomán)

Az Azovi-tenger partvidékén, a Krím-félsziget északkeleti előterében előkerült kurgánsír a máig ismert legelőkelőbb és leggazdagabb, 50-60 éves korában elhunyt kun vezér (fejedelem?) maradványait őrzi. A tárgyak korából ítélve a nagyúr eltemetésére a mongol hódítások előestéjén, még 1239 előtt került sor. Az őskori eredetű, a kunok által megnagyobbított kurgán centrumába ássott sírgödör körül 5 felszerszámozott ló feküdt (aranyozott ezüst veretes kantárral, és kápáján ugyancsak veretdíszes nyereggel). A halott fejjel nyugatnak, fakoporsóban nyugodott. Fején aranyozott veretekkel és drágakövekkel díszített sapkát viselt, testét bizánci selyem díszruha fedte, melyet nomád kaftánná szabtak át. Teste körül brokátszalagokkal, rátétekkel ékesített további díszruhák és a már említett miseruha is elhelyezésre kerültek. A ruhák száma – a fennmaradt anyagminták töredékessége miatt – nem egyértelmű (4-6?), esetleg a lovak számával egyezhetett. Mindenesetre a hozzájuk társítható díszes fegyverövekből csak 4 került elő, melyek közül 3 példány – steppei környezetben különösen ritkaságnak számító – nyugat-európai készítmény. (Az ötödik talán drága anyagú kelmeöv lehetett, mely elenyészett vagy az egyéb textiltöredékek közt keresendő?) A halott mellén vastag elektronláng, bal lábánál pedig fonott aranyláng hevert, jobb és bal kezére egy-egy drágaköves aranygyűrűt húztak. Jobb kezében egy pálcává ki-egyenesített (talán korbácsnyéllé alakított) arany nyakpercet fogott. Baloldalán kaptak helyet fegyverei: a szablya, az aranyozott ezüstlemezekkel borított íj- és nyíltartó tegez (utóbbiban 5 nyílhegygel), az aranyozott sisak és sodronying, az ezüst lemezzel fedett kerek pajzs, és 3 veretes dísztokba bújtatott kés. A jobb vállnál feküdt a már említett liturgikus fedeles ezüstkehely, továbbá egy, a nomád

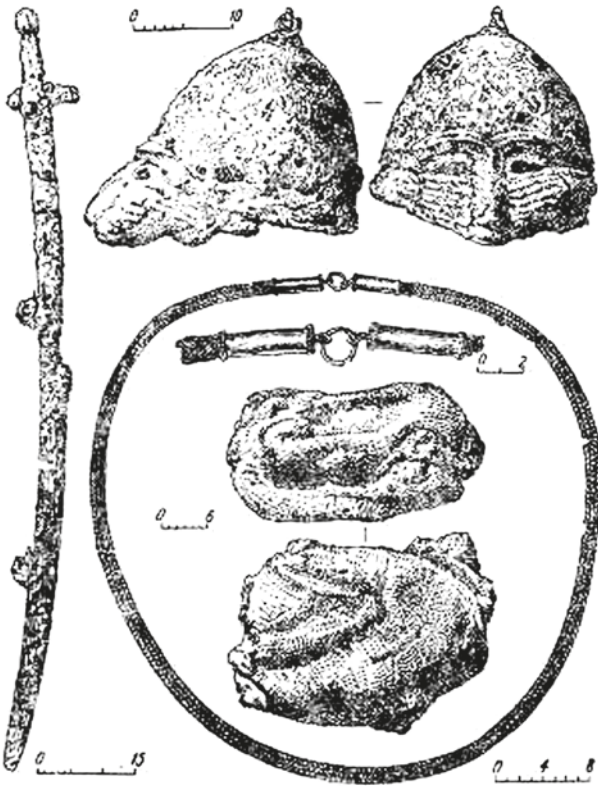
13. kép A Csingul-kurgánba temetett kun vezér sírja (Holod – Rassamakin 2012 nyomán)

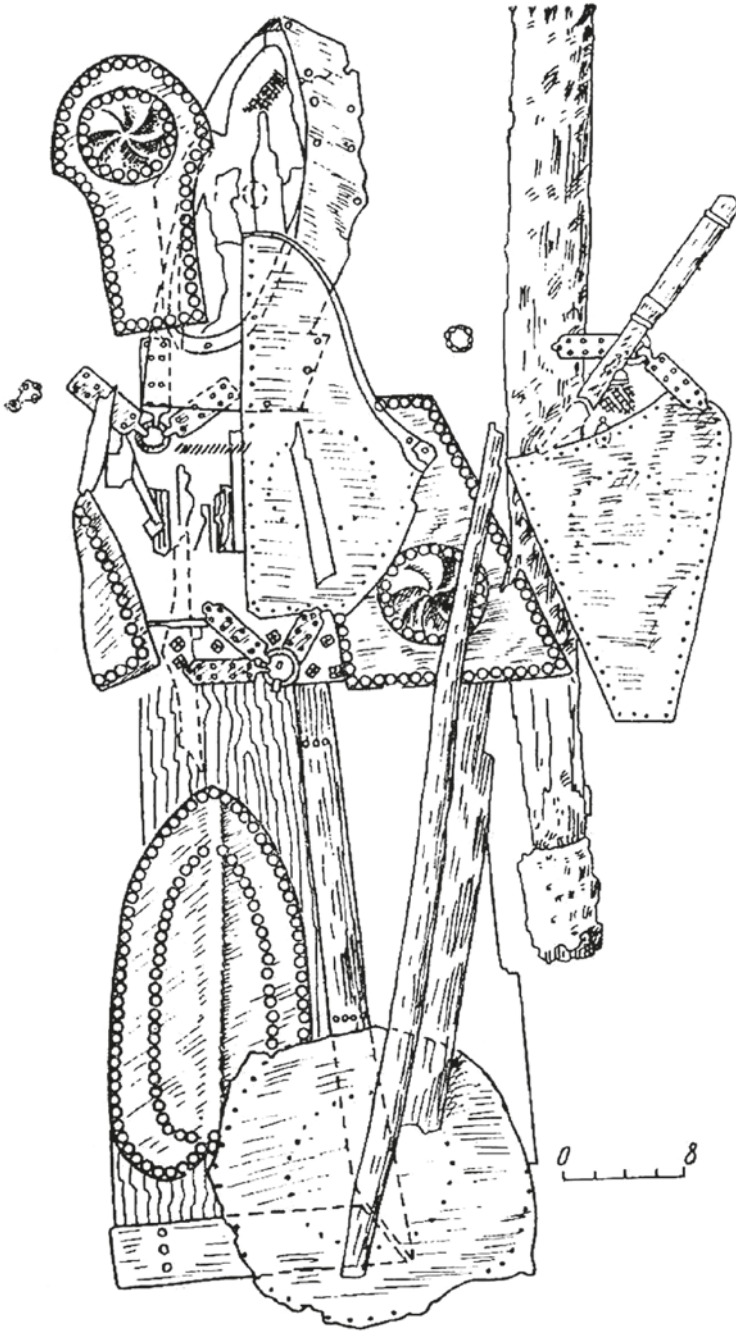
14. kép A Csingul-kurgánba temetett kun vezér sírjának részlete, a kehellyel
(Holod – Rassamakin 2012 nyomán)

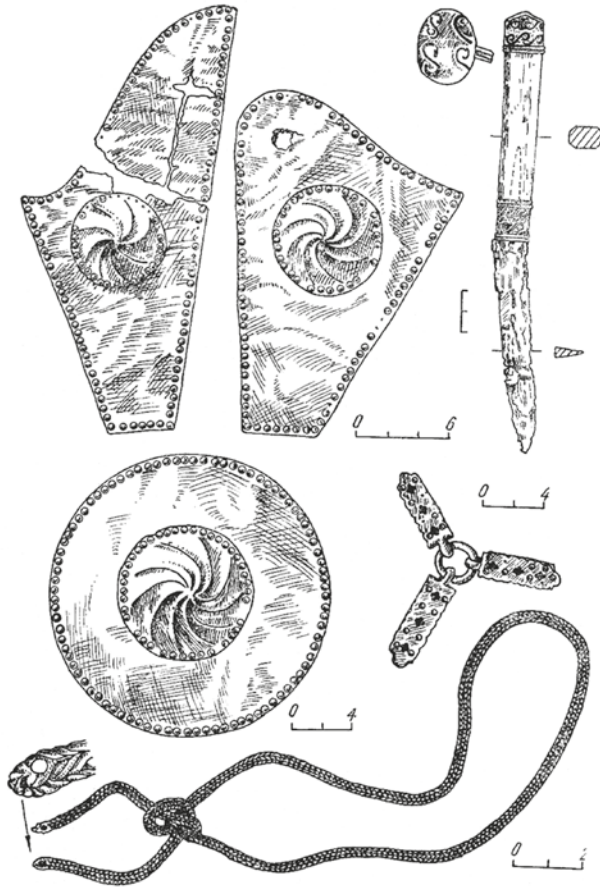
15. kép Veretdíszes nyugati övek a Csingul-kurgánból
(Rolle – Müller-Wille – Schietzel 1991 nyomán)

16. kép A Csingul-kurgánba temetett kun vezér sírleleteiből:
szablya, sisak, fonott-sodrott
nyakék, sodronypáncél
(Otroščenko – Rassamakin 1986
nyomán)

17. kép A Csingul-kurgánba temetett kun vezér sírleleteiből: a készneléti íjtartó és nyíltartó tegezek, pajzs, szablya elhelyezkedése a halott testén (Otroščenko – Rassamakin 1986 nyomán)

18. kép A Csingul-kurgánba temetett kun vezér sírleleteiből: a készenléti íjtartó és nyíltartó tegezek díszlemezei és az ezek egyikéhez tartozó függesztő a pajzs díszlemeze, veretdíszes kés, továbbá egy sodrott-fonott lánc (Otroščenko – Rassamakin 1986 nyomán)

kulturális környezetbe jobban illeszkedő ezüst csésze. A koporsón kívül, a sír végében különböző edények foglaltak helyet: 2 bizánci amphora, egy palack és egy rendkívül értékes szíriai albarello (festett fajansz).

Kun közegben páratlan gazdagságú temetkezés, mely azonban elsősorban arról árulkodik, hogy az eltemetett szigorúan pogány rítus szerint indult túlvilági útjára: kurgánban temetve, gazdagon felékszerezve, 5 felszerszámozott lóva, fegyverei és hatalmi jelvényei, valamint 5 rend díszöltözete és nemesfém szerelékes övkészletei kíséretében. A sírban lelt edények minden valószínűség szerint különböző italokat tároltak, mint ahogy az sem felejthető, hogy a sírba került miseruha immár profán célt szolgált, mint a halott nagyúr egyik „tartalék” köntöse.

Mindehhez feltétlenül hozzá kell tenni, hogy az 1981-ben napvilágra került temetkezés közös amerikai-ukrán tudományos feldolgozása a mai napig nem zárult le. Az első alapközlések óta időről-időre újabb részfeldolgozások látnak napvilágot, új adatokkal, nem ritkán természettudományos vizsgálatokkal egészítve ki az addigi képet. Ilyen eredmény a keresztény liturgikus kehely belsejének

19. kép A Csingul-kurganba temetett kun vezér sírjának részlete, a sír alsó végében elhelyezett edényekkel (Holod – Rassamakin 2012 nyomán)

üledék-vizsgálata, mely arra az eredményre jutott, hogy az szárított gyógy- de legfőképp kábító- ill. fájdalomcsillapító hatású szárított növényekből kevert folyadékkal volt feltöltve,³⁸ mely keverékben egyébként helyett kapott az ürömfű, a kunok különös tiszteletnek örvendő növénye is. (A nagykunsági későközépkori-kora újkori kun szállástemetőkben is előfordul az ürömfű, mint sírba tett „gyásznövény”, e szokás archaikus steppei gyökereivel számolhatunk tehát).³⁹ Elképzelhető, hogy a kehely tartalma egyfajta gyógyital volt. Azonban az edény profán füstölő szerepe sem zárható ki, mely a kábító aromatikusan párolgatására szolgált, ez azonban továbbra sem azonos a keresztény liturgikus

38 Rolle – Müller-Wille – Schietzel 1991. 276-280; Holod – Rassamakin 2012. 373-381.

39 Holod – Rassamakin 2012. 378-379; Kovács 2014. 77. (184.j), a hazai kun példáról: Selmeczi 1992. 39; 41-43; Selmeczi 2011. 247-249; Selmeczi 2014. 56; Pálóczi Horváth 2014. 191.

funkcióval. Okkal vehető tehát fel ez esetben is a kehely eredeti rendeltetésétől igencsak eltérő használata.⁴⁰

A leletről eddig napvilágot látott közlések egyéb finom megfigyelésekre is kitérnek. Ezek közül kiemelt figyelmet érdemel a kurgán tetején kialakított pogány áldozóhely, mely nem csak a nagyúr tiszteletére rendezett halotti tor maradványait őrizte meg (tüzelőhely, a tor csontmaradékait befogadó gödör, a lakoma után szétzúzott cserépedények töredékei), hanem egy olyan döngölt agyagpódiumot is, mely a kiakasztott lóbőrök kósorokkal is megerősített faállványzatának adott helyet. Hasonló jelentőséggel bír egy további, melléklet nélküli embercsontváznak az előkerülése is a kurgán földjéből, melyet a rétegtani megfigyelések szerint a vezéri temetésével közel egyidejűleg földeltek el, s a kutatók emberáldozatként értelmeznek. A kurgán kun periódusának rétegéből előkerült egy kutyaáldozat is.⁴¹

Az elmondottak alapján az ortodox keleti és a katolikus nyugati kereszténységnek a Csingul-kurgánban egyszerre fellelt emlékeire aligha tekinthetünk úgy, mint a halott nagyúr kereszténységnek bizonyítékára. Nem kizárt, hogy a csinguli kun vezér megérte a domonkos missziókkal beköszöntő új korszakot, ez azonban már nem volt hatással temetésének módjára, így gyaníthatóan világméppének lényegére sem. A keresztény liturgikus tárgyak profán használata kizárni látszik valós funkciójuk és jelentéstartalmuk tudomásul vételét. Értékük – a sír annyi más idegen eredetű leletéhez hasonlóan – inkább idegenségükben és ritkaságukban testesülhetett meg. Kun tulajdonosuk kereskedelmi áruként, diplomáciai (vagy valódi célját el nem érő térítési) ajándékként juthatott hozzájuk, de nem kizárt, hogy éppen egy sikeres hadivállalkozás zsákmányaként.⁴²

A sír előkerülési helye – utalva Danyil Kobjakovicsra, az 1223-ban elesett, már keresztény nevet viselő kun vezérre – külön is érdekes. Anélkül, hogy megalapozatlan találgatásokba bocsátkoznánk a sírban nyugvó személyét vagy családi kötődéseit illetően, megjegyzendő, hogy a Csingul-kurgán Danyil Kobjakovics feltételezett uralmi területén, a tenger melléki kun szállásterület centrumában található.⁴³ Természetesen az sem hagyható figyelmen kívül, hogy éppen a mongol előrenyomulás eredményeként hatalmas kun népmozgásokra is sor került, mely e területet kiemelten érintette.⁴⁴ Bárki nyugodjék is e halomban, temetkezési ha-

40 Pálóczi Horváth 1994. 69-71; Pálóczi Horváth 2014. 93; Holod – Rassamakin 2012. 379-380.

41 Otroščenko – Rassamakin 1986. 15-16; Woodfin – Rassamakin – Holod 2010. 157-159; Holod – Rassamakin 2012. 350-352; 375. A kun emberáldozatok kérdésköréről lásd: 34. – 35. lábjegyzet. A kutya szerepéről a kun hiedelemvilágban: Kovács 2014. 84. (201.j.), 86; 117; 233. Gazdájával eltemetett kutya előfordul a későközépkori magyarországi kun szállásterületekben (Selmeczi 1992. 39-40.), miként a kutya- és farkasfog amulettek is (Hatházi 2004. 121-122; 197.). Kiemelten érdekesek lehetnek e tárgykörben – a helynév tekintetében is rokon – csengelei (Csongrád m.) kun vezér 13. századi sírja mellett lelt épületek kemencéi és kutyamaradványai (Horváth 2001. 141-146.). A steppei lovasnépek kutyával összefüggő hitvilági kérdéseiről – köztük a kunok (kutyára való esküvés példáival) – a régészeti, történeti és néprajzi adatok egybevetésével, összefoglalóan: Bálint 1971. 295-314; Vörös 1990. 114-145; Vörös 1991. 179-196.

42 Woodfin – Rassamakin – Holod 2010. 175-177; Holod – Rassamakin 2012. 380.

43 A kun törzscsoportok elhelyezkedésének problematikájáról a szakirodalom teljességre törekvő összegzésével: Kovács 2014. 104-112; és 6. táblázat

44 Kovács 2014. 140-145; Kovács 2014a. 413-419.

gyományai bizonyosan éles ellentmondásban állnak e terület szűk hatalmi elitjének esetleges kereszténységével, mely Danyil Kobjakovics uralmi időszakában, elvben teret nyerhetett. A temetkezés korából ítélve nem kizárt, hogy a csinguli vezér kor- és törzsszövetségi vezértársa, akár személyes ismerőse lehetett a nem is túlságosan távol élő dél-moldvai kunok urának, Barcnak.⁴⁵ Amennyiben hihetünk a domonkos hagyományokat megörökítő forrásoknak, e misszió eredményeként (milközi kun püspökség) Barc már valóban keresztény módon, egy Szűz Máriának szentelt kápolnában temetkezett.⁴⁶ A két kun nagyúr minden egyéb (származási, hatalmi, vagyoni, kortársi, földrajzi stb.) értelemben fennálló „közelségével” szemben annál hatalmasabb a temetések módjában megnyilvánuló kulturális és hitbéli „távolság”.

A Tagancsa-kurgán

A Csingul-kurgán jelensége – vagyis keresztény tárgyak jelenléte egy alapvetően pogány rítusú sírban – nem egyedülálló, igen hasonló összkép tárul elénk a híres tagancsai leletet vizsgálva is. A csinguli kun vezérnél szerényebb rangú, de szintén a kelet-európai kései nomád kulturális közeg elitjéhez tartozó harcos temetkezése 1894-ben került napvilágra, a Rosz-vidéken (Kijevi terület, Kanyevi körzet, Kanyevtől kb. 30 km-re délnyugatra), paraszti földmunka során.⁴⁷ A kurgánba temetett, magányos lovassír – a térség más kései nomád temetkezéseire is jellemző leleteken (fegyverzet, méltóságjelvények és ékszerek, edények stb.) kívül – több, e környezetben szokatlan tárgyat is tartalmazott. Többek között egy Krisztus-ábrázolásos kerek, aranyozott bronz medalliont (20. kép), valamint egy, a liturgikus funkció tekintetében a csinguli példánnyal rokonítható, öblének peremén aranyozott szalagfonat-frízzel díszített ezüst kelyhet (21. kép). Stílusjegyei alapján mindkettő bizánci, vagy bizánci ízlésű orosz munka.⁴⁸

Következzék ismét a sír vázlatos áttekintése. A fejfel nyugat felé tájolt (antropológiai jellemzőit tekintve a mediterrán típusosság néhány jelét is mutató, hosszú fejű europid) harcos vaskapcsokkal összeerősített rönkkoporsóban nyugodott. Felszerszámozott (kengyelpár, zabla, nyeregkápát díszítő ezüstlemezek), egész lova a koporsó mellett feküdt. A halott testét bíborszínű ruha (az eltérő értelmezések

45 Kovács 2005. 55–66; Kovács 2009. 120-121;123. Kovács 2014. 246-252.

46 Kovács 2009. 123.

47 A leletet J. Choynowsky régész-műgyűjtő tette először közzé (Hojnovszkij 1896. 118-125.). Az anyag az ekkor a cári Oroszország részét képező Lengyelországba került, jelenleg a varsói Állami Régészeti Múzeum őrzi (cat. PMA V/1404.). Újabb feldolgozását a lengyel W. Sarnowska végezte el (Sarnowska 1949. 233-297.). A kései nomád emlékanyagba való behelyezését, alapvető értelmezését adja rövid kutatástörténeti összefoglalóval az orosz irodalomban: Pletneva 1958. 185-186; Fedorov-Davydov 1983. 37-39; lásd továbbá Fedorov-Davydov 1966. 261. (No. 803.). A hazai szakirodalomban az előzőeknél szélesebb körű és alaposabb összefoglaló az osztrigozszi lelet kapcsán: Fodor 1976. 255-256. (3-5.j.). A nemzetközi szakirodalomba nem került be sajnos érdemei szerint László Gyula a jogar kapcsán elvégzett elemzése (László 1938. III. 519-531.). A témában legfrissebbnek tekinthető lengyel eredmények (természettudományos és restauratori vizsgálatok a lelet újra közlésével): Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002. 287-340.

48 Fedorov-Davydov 1983. 37.

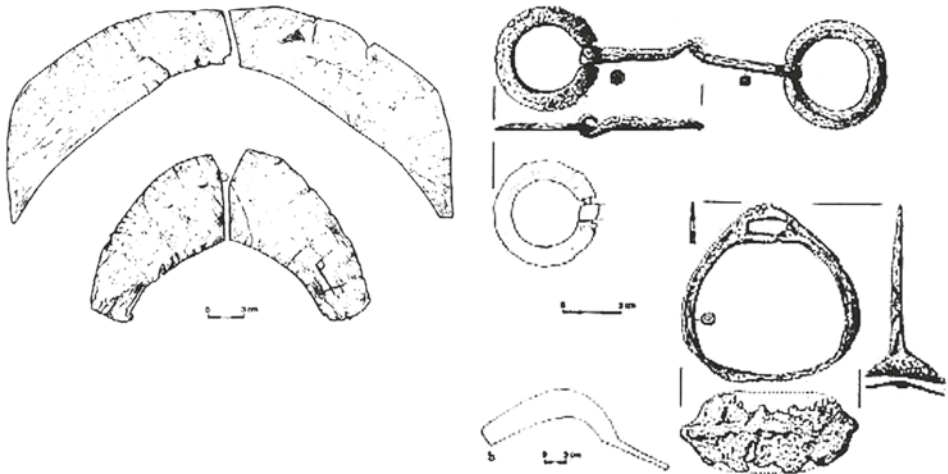

20. kép A Tagancsa-kurgán Krisztus-ábrázolásos és kígyó-ábrázolásos medalionjai (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002 nyomán)

21. kép A Tagancsa-kurgán kelyhe (Fedorov-Davydov 1983 nyomán)

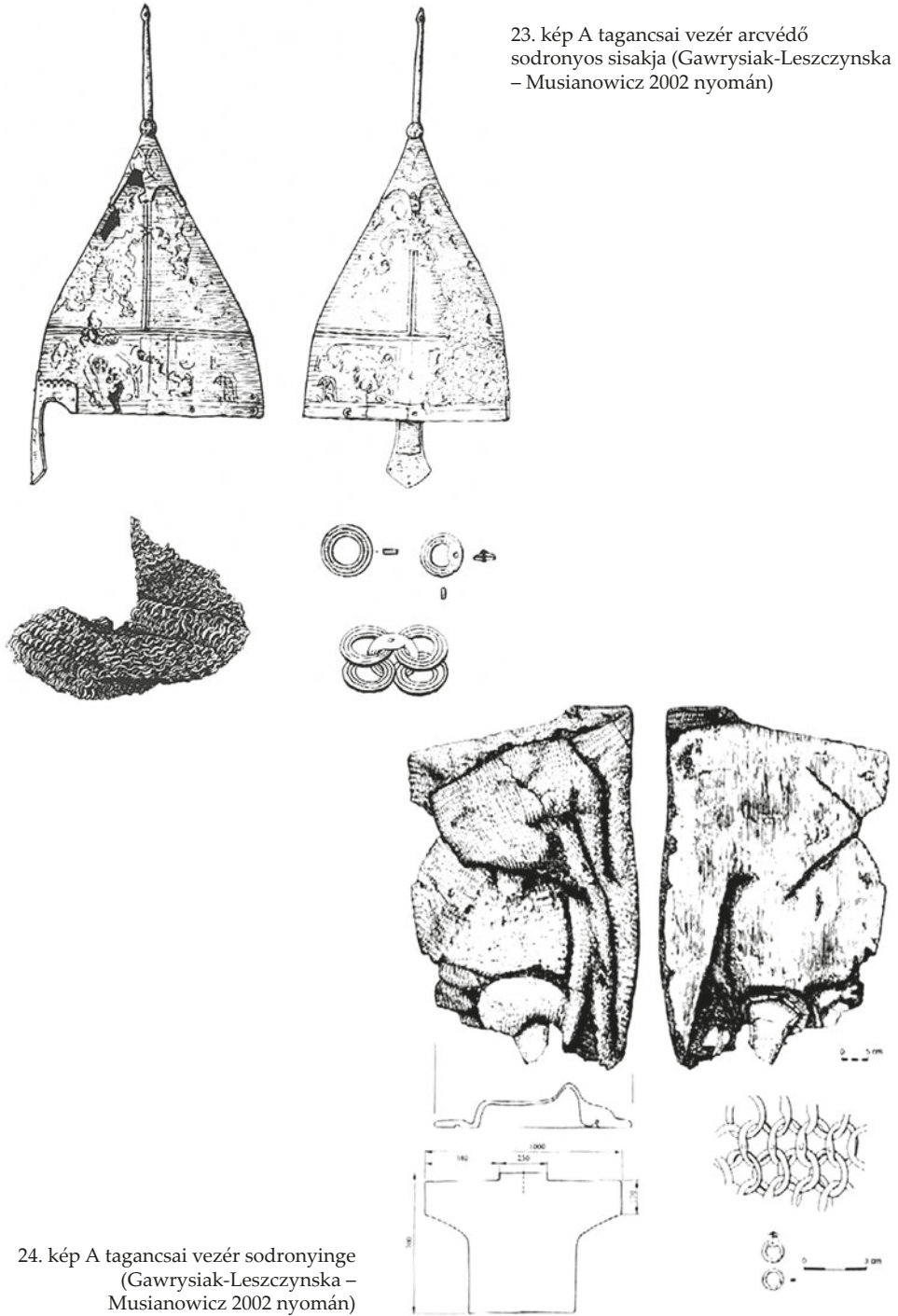
szerint nyugati palást vagy keleties kaftán) fedte.⁴⁹ A harcos felsőtestére helyezték sodronyíngét, rézzel befutatott, aranyozott ezüst szerelékes sisakját, bőrből varrt és ezüstlemezekkel díszített készenléti íj- (az íjkar famaradványait és egyértelműen nomád reflexíjra utaló ívét, különlegesen szerencsés módon, a páncéling őrizte meg), valamint nyíltartó tegezét (utóbbi tartalmából egyetlen nyílhegy maradt fenn). Ugyanitt feküdt ezüstveretes szablyája és szív alakú ezüstlemezekkel díszített (véltetően kerek) pajzsa,⁵⁰ valamint az ezüst kehely. A halott egyik kezében egy hosszú, ezüst pántolású körtefa nyélen ülő, ezüstgömbbel díszített vezéri pálcát, ill. jogart tartott. A Krisztus-medalion a férfi nyakánál került elő (felfüggesztésére utaló furat nélkül), ugyanitt feküdt egy ugyancsak bizánci ízlésű aranyozott ezüst kapocs-pár (a bíborszínű felsőruha, esetleg egy lecsatolt és mellre fektetett öv zárására szolgált). A harcos további ékességeinek pontos helye nem ismert: két torques (a vas alap az egyiknél arany-, a másiknál aranyozott ezüst fóliával bevont), két ezüst fülesgomb, egy kígyó-ábrázolásos kerek, aranyfóliával bevont medalion, 5 négyszögletes aranylemez, sarkain felerősítésre szolgáló lyukakkal (véltetően az öv díszei, esetleg a ló kantáratához tartoztak). A sírlelet tartozéka volt még egy vascsat, továbbá egy láncos buzogány öntött bronzfeje, ezek pontos helye a sírban szintén nem ismert. A koporsón kívül került napvilágra egy sarló, két bronzedény (egy üst és egy „urna”), egy cserépedény töredékei (erősen átégett, faszenes környezetből, mely véltetően a halotti tor maradványa volt).

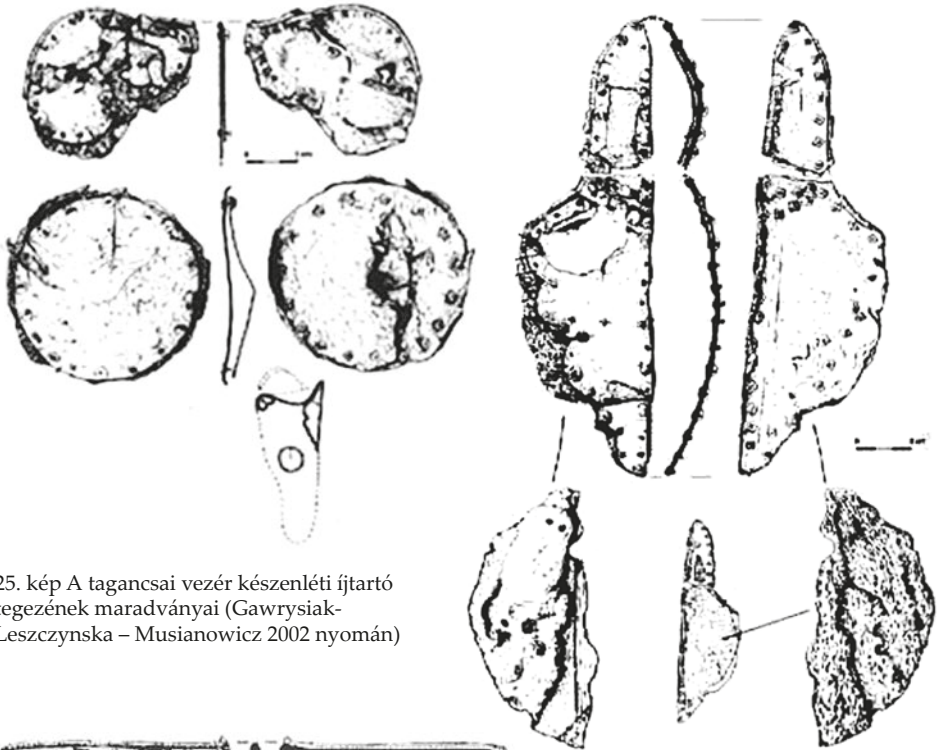

22. kép A Tagančsa-kurgánban nyugvó vezér lovának szerszámzata: a nyeregkápa díszlemezei, zablá, kengyel, továbbá a sarló (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002 nyomán)

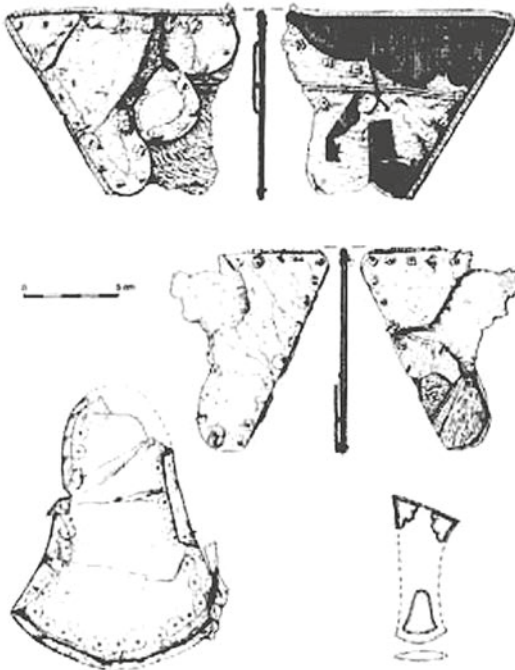
49 László 1938. 527-528.

50 A lelet eredetileg 5 veretet tartalmazott (Hojnovszkij 1896. Kat. 661. sz; László 1938. 522.), melyből egy maradt fenn (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002. 336.). Ennek alapján nem feltétlenül helytálló az elképzelés, miszerint csepp-alakú normann pajzsot díszített volna.

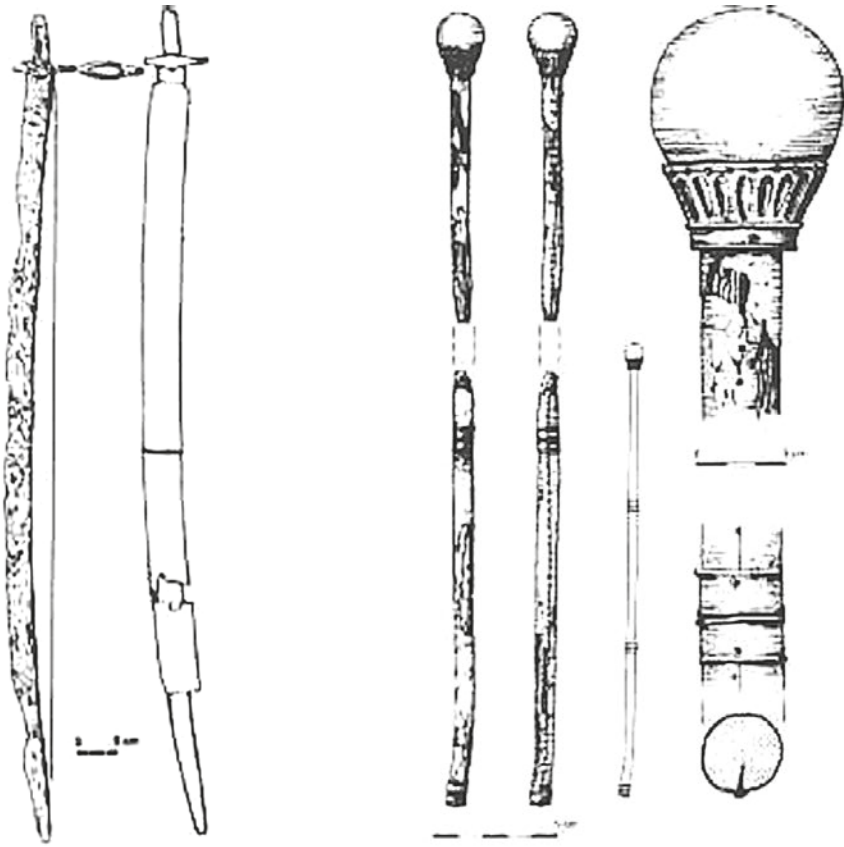

25. kép A tagancsai vezér készenléti íjtartó tegezének maradványai (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002 nyomán)

26. kép A tagancsai vezér nyíltartó tegezének maradványai (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002 nyomán)

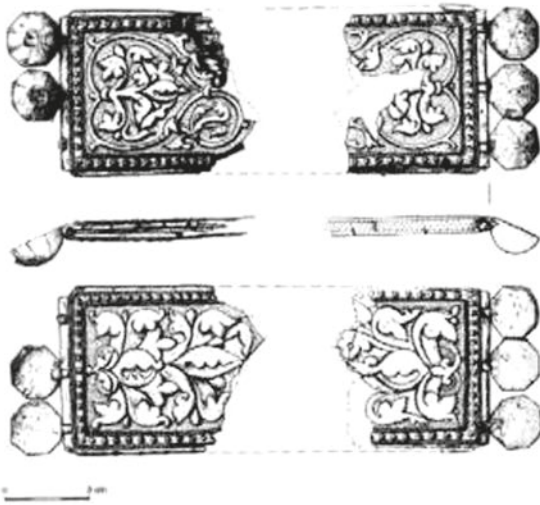

27. kép A tagancsai vezér szablyája és jogara (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002 nyomán)

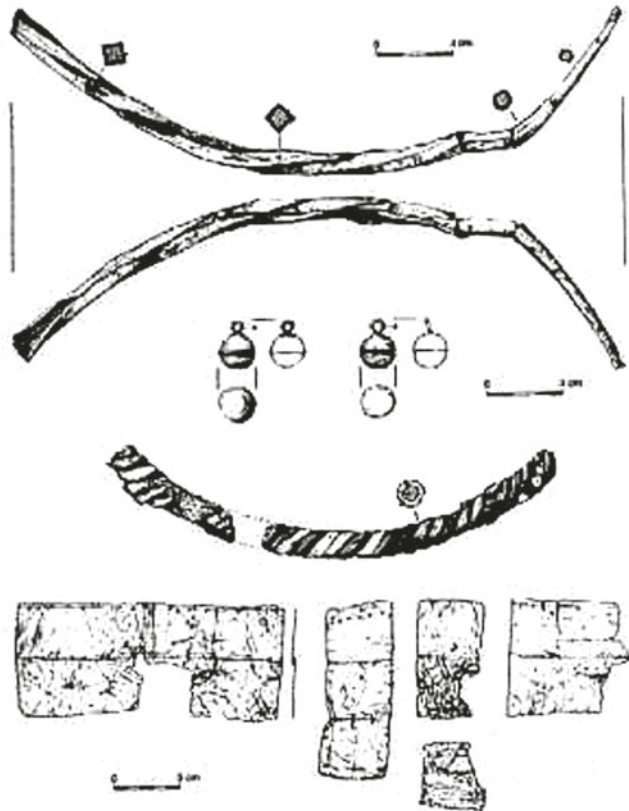
A kései nomád régészet „hőskorában” felbukkanó sírlelet immár 120 éve az egyik legnagyobb talánya a kérdéskör kutatásának: korát, etnikai/kulturális hovatartozását illetően egymástól szögesen eltérő, mára nem ritkán túlhaladott értelmezést szülve. Az 1950/60-as évekre jelentősen finomodó tárgytipológiai eredmények nyomán a temetkezés ma már biztonsággal keltezhető a 12. század végére – 13. század elejére.⁵¹ Így a kronológiailag tarthatatlan meghatározási elképzelések kizárhatóvá váltak ugyan, de továbbra is maradtak fenn a problémát nyitva hagyó bizonytalansági tényezők. Talán ennek is betudható, hogy a tagancsai leletet – nyilvánvaló jelentősége ellenére – a kései nomádokkal foglalkozó kutatás

51 Choynowsky: 8-9. századi szláv esetleg besenyő fejedelem, Sarnowska: Jaropolk Szvjatoszlavics kijevi nagyfejedelem (972-980), Arendt: 10. századi viking/varég harcos, Niederle: szláv harcos, László: 11. századi besenyő, esetleg besenyők közt visszamaradt levédiai magyar fejedelem. Az említett feltevések kritikáját is adó helyes keltezésre és új kulturális behelyezésre: Pletneva 1958. 185-186; Fedorov-Davydov 1983. 37-39; Fodor 1976. 255-256. (3-5.j.).

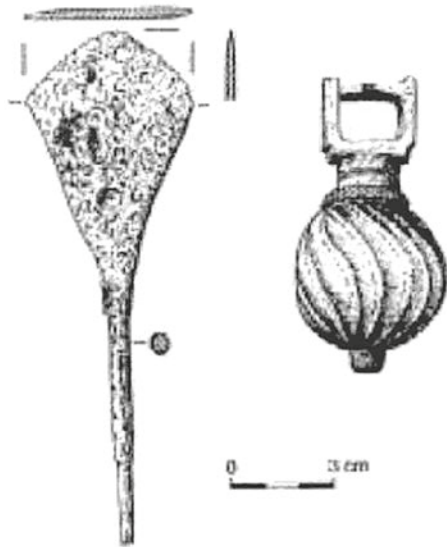

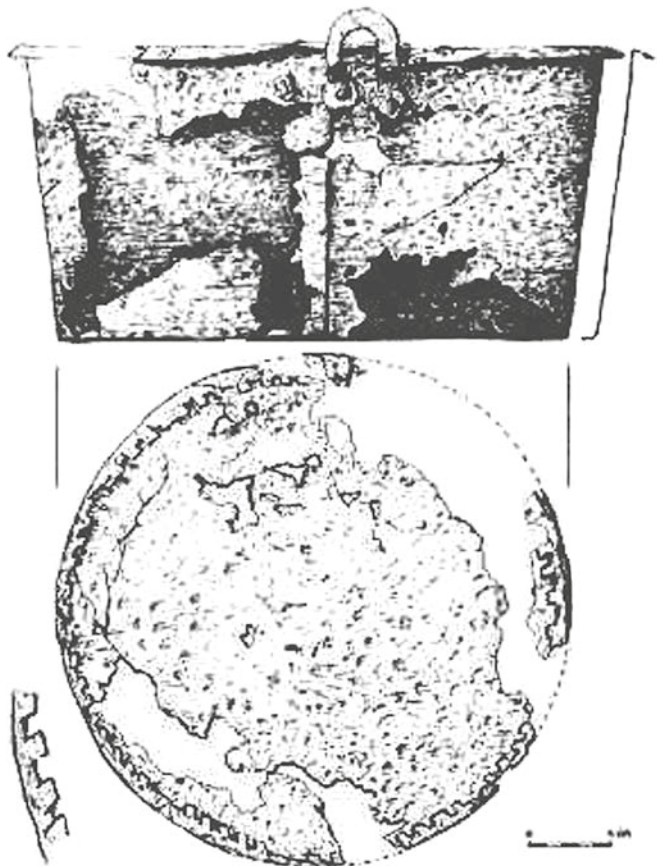
28. kép Bizánci kapocspár a tagancsai vezér sírjából (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002 nyomán)

29. kép Torquesek, gombok és (övhoz, kantárzathoz tartozó?) aranylemezek a tagancsai vezér sírjából (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002 nyomán)

30. kép Láncos buzogány feje és egy nyílhegy a tagancsai vezér sírjából (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002 nyomán)

31. kép Bronzüst a tagancsai vezér sírjából (Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002 nyomán)

(beleértve a kérdéskör hazai szakirodalmát is) több évtizedre kívül hagyta figyélőkörén, vagy legalább is periférikusan kezelte.⁵²

A bizonytalansági tényezők a következők: a kurgánban, lóval, fegyverekkel, méltóságjelvényekkel és ékszerekkel, edényekkel eltemetett előkelő férfit nyilvánvalóan steppei nomád szokások, pogány normák szerint készítették fel a túlvilági útra. Fegyverzetéből és ékességeiből külön hangsúlyozandók a nomád elemek (az íjász felszerelés, a szablya, a torquesek, mely utóbbiak az ékszertípus steppei műhelyből származó változatai).⁵³ Az előkerülési hely a Rosz-vidék, a kérdéses 12-13. századi időszakban a Kijev szolgálatában álló fekete süvegesek szállásterülete, ami – erről már esett szó – magyarázatul szolgálhat egy ilyen sír orosz felségterületen való földbe kerülésére. Ami viszont már jóval kevésbé kézenfekvő: a tagancsai sírba egész ló került, ami kifejezetten kun vonás a kor kelet-európai steppén.⁵⁴ Ugyanez mondható el a sír bronz vagy rézedényeiről is (e szokás elsősorban a Dnyeper és Donyec közének kun temetkezéseire jellemző, többé-kevésbé azonos területet lefedve, mint a kőszobrok).⁵⁵ E jelek egyértelműen arra vallanak, hogy a tagancsai sír a pogány temetkezési szokásoknak nem a térségben elsősorban elvárható (a részleges lótemetés különböző formáit alkalmazó, s a fémedényeket mellőző) besenyő vagy oguz/úz, hanem a kun változatát követi. E tekintetben figyelmet érdemlő a sír kígyó-ábrázolásos medalionja is, mely szintén sajátos kun kapcsolatokra utalhat.⁵⁶ Az említett jellemzők együttese megengedi, hogy a tagancsai eltemetettben a fekete süveges területre betört valamely kun sereg elesett vezetőjét sejtsük. Zelenka egyes kurgánsírjai (Tagancsától kb. 30 km-re északnyugatra) viszont arra figyelmeztetnek, hogy a fekete süvegesek közé a 12. század folyamán kisebb kun csoportok is betagozódhattak.⁵⁷ E tényezők fényében tehát mindkét lehetőség felmerülhet. Ugyanakkor a halott férfi hosszú fejű európid, nem a régészeti összképnek megfelelően elsősorban várt embertani jellemzőket hordozza. Mint ahogy a vele temetett tárgyak között, a keresztény eredetűek mellett (Krisztus-medalion, kehely) olyan leletek is feltűnnek, melyek idegenek mind a kun, mind az egyéb kései nomád temetkezések anyagától (ezüstgömbös jogar-szerű vezéri pálca, láncos buzogány feje).⁵⁸ A vázoltakat figyelembe véve a mérvadó 20. századi kutatás a legvalószínűbb megoldásként azt vetette fel, hogy a

52 A pogány rítusú nomád temetkezésekben feltűnő keresztény tárgyak kapcsán főként az avar kutatás hivatkozik előszeretettel a tagancsai analógiára. A kései nomád kutatás érdeklődése, Fodor István figyelemfelkeltő rövid összefoglalása ellenére, elsősorban a sír fegyver- és lószerszám anyagának tipológiai és kronológiai vonatkozásaiban érvényesül, a külföldi (főként Fedorov-Davydov 1966. és Kirpicznikov különböző munkái) és a hazai irodalomban. A teljesség igénye nélkül: Pálóczi Horváth 1969. 116; Mesterházy 1976. 70; Fodor 1976. 255-256. A sír jogara kapcsán: Tóth 2000. 140.

53 Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002. 338. A torquesek steppei előállítású változatairól: Pálóczi Horváth 1989. 120-123.

54 Fedorov-Davydov 1966. 120-133; 142-150; Selmeczi 1992. 25-31; Pálóczi Horváth 1994. 54-58.

55 Švecov 1980. 192-202; Pálóczi Horváth 1994. 62.

56 A kígyós-medalionra a figyelmet Gawrysiak-Leszczynska – Musianowicz 2002. 338. hívja fel. A kígyó totemisztikus jelentőségéről a kunok körében: Kovács 2014. 72. (172.j.), 86. (205.j.).

57 Fedorov-Davydov 1966. 147; Pálóczi Horváth 1994. 55. Az írott források egyéb kun – fekete süveges rokoni kapcsolatokról is tudnak: Kovács 2014. 137.

58 Pletneva a jogar vonatkozásában a későbbi kozák hatalmi jelvényekkel való rokonságot (Pletneva 1958. 186.), Tóth Endre a középkori orosz bojárbotokkal való kapcsolatot (Tóth 2000. 140.) hangsúlyozza.

tagancsai férfi a fekete süvegesek sajátosan kevert határvidéki világába betagozódott előkelő „brodnyik” vagy orosz harcos lehetett, akire kulturálisan a befogadó nomád környezet sajátosan kun változata gyakorolhatott leginkább hatást.⁵⁹ Sz. A. Pletneva kései munkáiban a konkrét személyhez való kötést is megkockáztatta. Eszerint a tagancsai harcos a félig kun Rosztyiszláv Rurikovics torcseszki herceggel, a Rosz-vidék fekete süvegeseinek 1195-1204 közötti urával volna azonosítható.⁶⁰ Bár e felvetéssel kapcsolatban komoly kételyek és fenntartások fogalmazhatók meg,⁶¹ a fekete süvegesek környezetéhez idomult brodnyik vagy orosz harcos lehetősége nem zárható ki. Ugyanakkor továbbra sem vethető el teljesen a harcos kun származása sem, europoid embertani típusossága nem feltétlenül kizáró ok.

Ami e munka témája szempontjából a lényeg: a sírban lelt keresztény gyökerű tárgyak – a Csingul-kurgánhoz hasonlóan – ebben az esetben sem „írják felül” a temetkezés steppei nomád jellegét és alapvetően pogány szellemi hátterét, legyen szó akár kun, akár brodnyik vagy orosz harcosról. Amennyiben a későbbi kutatások új, perdöntőnek bizonyuló adatokat és érveket hoznának is fel az utóbbi megoldás valószínűsége mellett, Tagancsa a keresztény térítések hatékonysága szempontjából továbbra is jelzésértékkel bír. Kétségtelen bizonyítéka a hagyományos nomád világkép korabeli erejének, mely nem is csupán a kun puszták szívében érvényesült. Úgy tűnik, ez az orosz fennhatóságú határvidék sajátosan kevert etnikumú-kultúrájú világában is létező alternatívaként, s oly határfokkal volt jelen, hogy még a 13. század elején is képesnek bizonyult egy esetlegesen keresztény/ orosz eredetű befogadott – rossz szóval – „elpogányosítására”.

A köznépi temetők

A bizonyosan kun steppei anyaghoz visszatérve, az elit és középréteg pogány lovassírhajai mellett szót kell ejteni az alávetett köznépi hagyatékáról is, ugyancsak azt vizsgálva, hogy hitviláguk miként tükröződik temetkezéseikben, s felelhető-e körükben a keresztény hatások bármely nyoma is.

A válasz a legkevésbé sem könnyű. Mai ismereteink szerint a kelet-európai steppeken legkorábban is csak a 12. század végétől igazolható azoknak a nagy sírszámú és szerény leletanyagú síktemetőknek a feltűnése, melyek a kun köznépi társadalmi közegéhez kapcsolhatók. Helyüket nem jelzik kurgánok, tehát előkerülésük is véletlenszerű. Így soha nem álltak a helyi kutatási figyelem

⁵⁹ Pletneva 1958. 185-186; Fedorov-Davydov 1983. 37-39; Fodor 1976. 255-256. (3-5.j.). A brodnyikokról, társadalmi-etnikai jellegükről még: Kovács 2014. 91. (223.j.).

⁶⁰ Pletneva 1990/2010. 97-98; Pletneva 2003. 146.

⁶¹ Rosztyiszláv Rurikovics herceg (1172-1218) édesanyja valóban Beluk/Begluk kun vezér leánya volt, azonban nem Torcseszkbén, és nem a fekete süvegesek uraként fejezte be életét. 1204-1205-ben kijevi nagyfejedelem, majd a kolostorból visszatérő apjának (Rurik) visszaadva a nagyfejedelemi hatalmat, 1206-1218 között Usgorod (Kijevtől É-ra) fejedelme volt, közben rövid ideig halicsi fejedelem (1210). Így célszerűbb sírhelyét is Kijevben vagy Usgorodban keresni. Családjának és személyének viszonya a kereszténységhez nem kétséges: születésekor az orosz krónikák szerint a Mihály keresztény nevet kapta, születésének helyén apja Szent Mihálynak szentelt templomot emelt. Vszevolod vlagyimiri fejedelem leányát nyerte el feleségül, pogánysága ebben (miként orosz környezethez kötődő uralkodói szerepeiben is) komoly akadályt jelentett volna. Kovács 2014. 113-114; 134; 136; Makai 2014. 61; 66; 72-73; 79. Internetes forrás: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/107773/Росгислав.

középpontjában, ismertségük aránya a kurgánsírokhoz képest elenyésző. Nem könnyíti meg a tisztánlátást az sem, hogy e temetők használatának igazi fénykora a 13. század második fele és a 14. század, a bennük nyugvó kunok későbbi generációi tehát már az Aranyhorda uralma alatt álltak (Kamenka-típusú temetők). E síktemetők megítélésében erősen megoszlik a kutatók véleménye. Kialakulásukat egyesek a tételes vallások (kereszténység, iszlám) térhódításával hozzák összefüggésbe. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy az étel-ital melléklet, a mindennapi lét szerény eszközei e sírokban is ott vannak, mint ahogy fellelhetők a pogány szokásokra utaló egyéb jelek is (pl. jelképes állatáldozatok stb.), kereszténységre utaló nyomok viszont nem ismertek. A temetkezések pogány jellege tehát továbbra is fennáll, csupán az a luxus hiányzik (kurgán, ló, drágább ékszerek és fegyverek), mely a kun elitet jellemzi. Így a vélemények másik csoportja szerint a különbség inkább társadalmi és vagyoni jellegű. Megalapozottabb magyarázat lehet, hogy a jelenség háttérben gazdasági és életmódbeli változások állnak, s a kun törzsszövetség kései időszakában kialakuló temetőtípus a nomádok körében lassan teret nyerő letelepedettebb életforma egy jele. Kétségtelen, hogy a nagy sírszámú temetők nagyobb létszámú és állandósult településeken élő közösségeket tételeznek inkább fel. Olyan alávetett népességet, mely már nem követi nomád urai ciklikus legeltető vándorlását. E rögzült települések első kun példái lehetnek Szugrov, Balin, Sarukan vezéri központjai, melyeket az írott források már a 12. század elején említenek.⁶²

Ahhoz, hogy a steppei kun köznép körét is elérő kereszténységgel kapcsolatba hozható tárgyi emlékre bukkanjunk, meglepő módon jelentős távolságot kell megtennünk, térben és időben egyaránt. A helyszín Perkáta-Kóhalmi dűlő, a mezőföldi (15-16. századi nevén Hantos-széki) kunok egyik szállásának már keresztény templom körüli temetője. E szállástemetőt a kunok a 13. század végétől a 14. század végéig használták, létesítésekor egy 13. században elpusztult Árpád-kori magyar település 12. századi templomát és cintermét vette újból birtokba.⁶³ A kun periódus 140. sírjában egy 10-12 éves kislány nyugodott, akit – sírjának relatív kronológiai helyzete és leletei (gyöngyös tarsoly, madár vésetű lemezfejes ezüstgyűrű) alapján – a 13. század végén – 14. század elején temettek el. A gyermek a temetőt megnyitó kunok egyik legkorábbi halottja volt. Ez magyarázza a sír nagyarányú bolygatottságát és pusztulását: a későbbi generációk rátemetkezései a kislány maradványait mellkas vonalától lefelé megsemmisítették, vasalt fakoporsójával együtt. A téma szempontjából kiemelkedő fontosságú lelet a kislány tarsolya, mely annak köszönhetett részleges fennmaradását, hogy a koporsóba fektetéskor az övet nem a derékra csatolták, hanem – a hozzá tartozó „gyöngyös” tarsollyal együtt – a halott mellére helyezték.⁶⁴

62 Pletneva 1958. 182-185; 190-191; Pletneva 2003. 167-168. (Kamenka kapcsán már több temetkezési csoporttal), Fedorov-Davydov 1966. 200-202; 263; Selmeczi 1992. 87-96; Pálóczi Horváth 1974. 257-258; Pálóczi Horváth 1994. 43-44. Az állandósuló településekhez kapcsolódó temetők kérdésköre (a mongol hatások miatt is) további kutatásokat igényel még.

63 Hatházi 1991. 651-674; Hatházi 1996. 51-53; Hatházi 2004. 19-132.

64 Hatházi 2004. 38.

A „gyöngyös” tarsoly a 13-15. századi Kárpát-medencei kun női viselet jellegzetessége. Egy összetett övkészlet részéről van szó, melyhez – a tarsoly mellett – gyakran hozzátartozott a kés, tőr, borotva, ár, gyűszű, tűtartó, hálókötő tű, orsógomb, tűzszerszám (csiholó vas, kova) is. A tarsolyhoz díszítő gyöngyfüzérek kapcsolódtak, melyek szemei közé esetenként nyúl, róka bokacsontból, halcsigolyából faragott bajelhárító amuletteket is beillesztettek. E viseleti elem legközelebbi párhuzamai az avar emlékanyagban és a szaltovói kultúrkörben fedezhetők fel. Nem kizárt, hogy használatuk még évszázadokig fennmaradt: a nagykunsági és hortobágyi pásztorok „kunersény” néven ismert, és minden lényeges elemében rokonítható 19-20. századi készség-együttese megengedi e feltevést.⁶⁵

A 140. sír kislányára visszatérve, tarsolya egy dologban kivételes. Gyöngyei, róka ugrócsontból és halcsigolyából faragott amulettjei közé ugyanis egy, az 1220/30-as évekre keltezhető, bizánci ízlésű, ún. „kijevi típusú” ereklyetartó mellkereszt függesztő-tagját is felszerelték.⁶⁶ (32. kép) Biztosan nem állítható, de – a kereszt kijevi „típusosságára” tekintettel – nem is kizárt, hogy a tárgyhoz eredeti kun gazdája még a dél-oroszországi összeomlás előestéjén jutott, s hagyományozta tovább (egy generáció beiktatásával?) leszármazottjára, a perkáti kislányra. Óhatatlanul felmerülő kérdés, hogy e kijevi mellkereszt-függesztő vajon

32. kép Tarsolyt díszítő gyöngyök és pogány csont amulettek közé felfűzött bizánci ereklyetartó mellkereszt függesztő-tagja, Perkáta – Kóhalmi-dűlő, 140. sír (Hatházi G. – Szende 2003 nyomán)

⁶⁵ Hatházi 1991. 660-661; Hatházi 1996. 51-52; Hatházi 2000. 233-234; Hatházi 2004. 115-119; 123-125; Türk 2011. 121-123.

⁶⁶ Igen közeli, 1239/40-ben készült rokonpéldánya ismert a Magyar Nemzeti Múzeumból. Elemzése: Hatházi 2004. 121-124.

mennyiben tekinthető egy, még a Kárpát-medencébe való megérkezés előtti ortodox térítés halvány emlékének? A tárgy e tekintetben tehát nem is annyira a már magyar földön, keresztény cinteremben nyugvó perkáti gyermek, mint inkább valamely felmenője, még a kelet-európai steppén született, majd a Kárpát-medencében menedékre lelt eredeti kun tulajdonos szempontjából érdekes. E különleges tárgy művelődés- és egyfajta vallástörténeti kontextusa tehát „kétrétegű”.

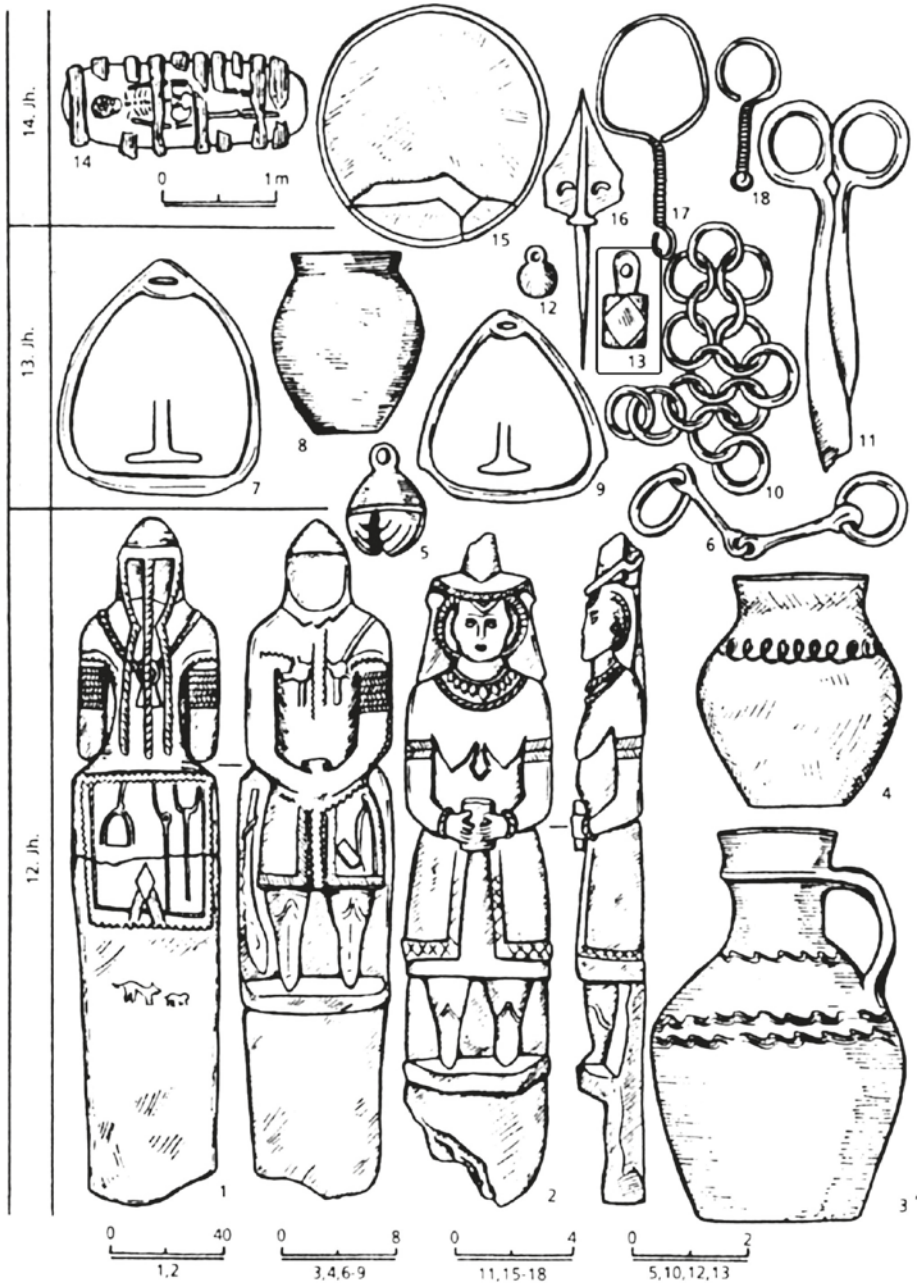
Mindenesetre a függesztő-tag igen közeli steppei párhuzamára (mégpedig egy keresztjétől szintén gondosan megszabadított példányra) a krími Primorszkij 9. számú kurgánjának 1. sírjában nyugvó, egyébként megint csak pogány módra, lóval és sodronyínggel temetett kun harcos leletei közt bukkanunk rá.⁶⁷ (33. kép) A sajátos felhasználás perkáti példája tehát nem egyedülálló a kun emléktárában. A krími példány – mely jellegében ugyan szintén bizánci, de típusát tekintve nem pontos megfelelője a perkáti darabnak – a steppei kunokat elérő ortodox keresztény kapcsolatok egy másik csatornájára vethet fényt. Amint korábban már utaltunk rá, Kovács Szilvia a kunok közti ortodox térítések egyik lehetséges és fontos bázisaként említi a Krímet.⁶⁸ Ennek hatása úgy látszik, nem csak a városokba húzódó kunokat érthette el, de áttételesen érezte hatását (egyfajta szinkretizmus formájában) a tágabb környék pogánynak megmaradó kunjainál is.⁶⁹

A perkáti példány bajelhárító amulettekkel való társítása nyilvánvalóvá teszi, hogy még a 14. század eleji kun használó is tisztában volt a függesztő-tag hajdani bizánci kereszthez való tartozásával, vagyis a csonkaság ellenére is fennálló vallási jelentőséggel. (Ebből következett járulékos óvó-védő szerepű „újrahasznosítás” is). A tárgy eredeti funkciójára vonatkozó e kétségtelen ismeret talán megengedi az 1220/30-as évekre visszanyúló orosz térítés családi emlékének feltételezését és annak a tárggyal együtt való átörökítését. Ugyanakkor azonban magának a keresztnek a hiánya, továbbá a pogány állatcsont-amulettek függesztő-taggal való párosítása még az utolsó használó, a kislány esetében is a legfeljebb „szinkretikusnak” nevezhető vallási képzetek meglétét húzzák alá. Általa kitapintható a 13. század végi – 14. század eleji magyarországi kunok hitbéli átmenetisége is. A perkáti kislány családja már elfogadta és betartotta a katolikus keresztény hit külsőségeit, amikor halottját a templom körüli cinterem megszentelt földjébe temette. Ugyanakkor továbbra is makacsul élő steppei hagyományokra utal, hogy a kislány mindennapi életének egyes használati tárgyaival együtt indult a túlvilági útra, tarsolyának bajelhárító amulettjei közt pedig jól megfér egymás mellett a pogány állatcsont és a bizánci kereszt-alkatrész. Mindez még mindig csak egy köztes állomás a magyarországi kunok kereszténnyé válásában, valahol a „még” és a „már” határán. E korszak behatóbb áttekintése azonban egy másik történet.

67 Werner 1999. 72; Abb. 54.: 7; 10; 12-13.

68 Kovács 2009. 115; Kovács 2009a. 240.

69 Werner 1999. 74-75. (Aibabin, A.)

33. kép A Krim kun emlékanyagából: a Primorszkij 9. számú kurgán 1. sírjának leletei 7. (kengyel), 10. (páncéling), 12. (gomb) és 13. számmal (bizánci ereklyetartó mellkereszt függesztő-tagja) jelölve (Werner 1999 nyomán)

A fentiek alapján összefoglalóan kimondható, hogy a kelet-európai kun törzsszövetséget létezésének szinte teljes időszakában az elzárkózás vagy érdektelenség jellemezte a keresztény tanokkal szemben, amit a régészeti emlékek talán még a történeti forrásoknál is plasztikusabban tükröz. A „nyitásra” utaló első jelek az írott forrásokban a 12-13. század fordulójától tapinthatók ki (Kobjak és Koncsak már keresztény nevet viselő fiai), e változást azonban a ma ismert régészeti emlékek semmit sem jelez vissza. Ha ekkor voltak is térítési sikerek, ezek mértéke, hatóköre, mélysége – földrajzi, társadalmi, mennyiségi és tudati értelemben egyaránt – igen korlátozott lehetett, legfeljebb szinkretikus hatásokat felmutatva, mely a pogány képzetek lényegét alig befolyásolta. Merőben új helyzetet teremtett viszont 1223-tól a kelet-Európára nehezedő mongol veszély. Elsőként Szübötej és Dzsebe felderítő hadjárata, és a számos tekintetben végzetesnek bizonyuló Kalka-menti csata, mely alapjaiban rengette meg a kun törzsszövetséget, a vallás tekintetében is. A meggyengült, részelemeire hulló kun konföderáció különböző töredékeinek vezetői (pl. Basztij, Barc, Kötöny, Jonasz) mindinkább a katonai segítséget és esetleges menedéket nyújtani képes szomszéd államok felé orientálódtak, s e politikai támasz árában a kívánt hit felvétele is benne foglaltatott. A korábbi gátak – politikai értelemben – felszakadtak, s megindultak a kereszténység különböző ágainak valódi térítései, köztük a domonkos rend missziója, és a milkói kun püspökség megszületése is. Az előzőekben vázolt régészeti kép azonban arra is rávilágít, hogy a térítőket milyen kihívások várták munkájuk kezdetén, mellyel a kunok és a kereszténység kapcsolata új korszakába lépett.

Irodalom

- BALOGH László – KOVÁCS Szilvia (szerk.)
2009 *Térítés – megtérés. A világvallások terjedése Kelet-Európa népei között.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 25. Budapest.
- BÁLINT Csanád
1971 A kutya a X-XII. századi magyar hitvilágban. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/1.* 295-315.
- BOLSAKOV, Oleg Georgievic – MONGAJT, A. L.
1985 *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában,* Budapest.
- DIÓSZEGI Vilmos
1962 *Samanizmus,* Budapest.
- DIÓSZEGI Vilmos
1978 *A pogány magyarok hitvilága.* Körösi Csoma Kiskönyvtár 4. Budapest
- FEDOROV-DAVYDOV, German Alekseevic
1966 Федоров-Давыдов Г. А., Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. Издательство Московского Университета.
- FEDOROV-DAVYDOV, German Alekseevic
1983 *Az Aranyhorda földjén,* Budapest.
- FODOR István
1970 A sírszobrok kérdéséhez. *Folia Archaeologica 21* (1970) 113-126.
- FODOR István
1976 Az osztrogoszki lelet. *Cumania 4* (1976) 255-263.
- FODOR István
1987 Lehettek-e kun sírszobrok Magyarországon? In: FAZEKAS István – SZABÓ László- SZTRINKÓ István szerk. *A Jászkunság kutatása 1985.* Kecskemét – Szolnok, 3-10.
- FODOR István
2002 A Kun kép. In: *A Kisújszállási Nagykun Kalendárium a 2002-es évre.* Kisújszállás, 117-126.
- FODOR István
2009 A sírszobrok szerepe a kunok halottas szokásaiban. In: ROSTA Szabolcs szerk. „Kun-kép”. *A magyarországi kunok hagyatéka. Tanulmányok Horváth Ferenc 60. születésnapja tiszteletére.* Kiskunfélegyháza, 49-66.
- FONT Márta – VARGA Beáta
2006 *Ukrajna története,* Bölcsész Konzorcium, Szeged.
- GAWRYSIAK-LESZCZYNSKA W. – MUSIANOWICZ K.
2002 Kurhan z Tahanczy. *Archeologia polski 47,* 287-340.

GALAMB György

2001 Megjegyzések Querfurti Brúnó besenyők közötti térítési kísérletéhez. In: MÁRTON Alfréd szerk. *A Kárpát-medence és a steppe*, Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, 181-185.

GYÖRFFY György szerk.

1975 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* (2. bővített kiadás) Budapest.

GYÖRFFY György

1986 *Julianus barát és Napkelet fölfedezése.* (GYÖRFFY György és Gy. RUITZ Izabella fordítása) Budapest.

GYÖRFFY György

1990 *A magyarság keleti elemei*, Budapest.

HATHÁZI Gábor

1991 A perkátai kun szállástemető. (Előzetes beszámoló az 1986-88. évi feltárásokról). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1984-85/2)* 651-674.

HATHÁZI Gábor

1996 Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: HAVASSY Péter szerk. *Zúduló sások. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön.* Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 37–56.

HATHÁZI Gábor

2000 Halas kun székközpont és magyar mezőváros a középkorban. In: Ö. KOVÁCS József – SZAKÁL Aurél szerk. *Kiskunhalas története 1. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig.* Kiskunhalas, 169–302.

HATHÁZI Gábor

2004 *A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon.* Opuscula Hungarica V. Budapest.

HATHÁZI Gábor – SZENDE Katalin

2003 Népek és kultúrák a középkori Magyarországon. In: *Magyar régészet az ezredfordulón.* (főszerk. VISY Zs., felelős szerk. NAGY M.) Teleki László Alapítvány, Budapest, 388-397.

HOJNOVSIKJ

1896 И. А., Краткие археологические сведения о предках славян и Руси. Вып.1. (Киев, 1896) 118-125.

Renata HOLOD – Yuriy RASSAMAKIN

2012 Imported and Native Remedies for a Wounded "Prince": Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters* 18. 339-381.

HOPPÁL Mihály

1994 *Sámánok. Lelkek és jelképek.* Budapest.

HORVÁTH Ferenc

2001 *A csengelei kunok ura és népe*, Archaeolingua, Budapest.

IVANOV V. A. – IVANOVA M. I.

2011 Geographical and Political Background of Medieval Nomads settling in the Steppes of Eastern Europe. *Chronica* 11. 18–34.

KATONA Tamás szerk.

1981 *A tatárjárás emlékezete.* (A bevezetőt írta: GYÖRFFY György) Bibliotheca Hungarica, Budapest.

KOVÁCS Szilvia

2005 Borc, a kunok negyedik fejedelme. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 121. 55–66.

KOVÁCS Szilvia

2009 A kunok és a kereszténység. In: BALOGH László – KOVÁCS Szilvia (szerk.) *Térítés – megtérés: a világvallások terjedése Kelet-Európa népei között*, Balassi Kiadó, Budapest, 109–128.

KOVÁCS Szilvia

2009a A kunok és a keleti kereszténység. In: *RODOSZ Konferenciakötet 2009. Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetsége*, Kolozsvár, 233–245.

KOVÁCS Szilvia

2011 A kunok házassági kapcsolatai a szomszédos uralkodóházakkal. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 128. 84–100.

KOVÁCS Szilvia

2014 *A kunok története a mongol hódításig.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 29. Szeged.

KOVÁCS Szilvia

2014a A Kalka menti csata (1223) és a kunok. In: ROSTA Szabolcs – V. SZÉKELY György szerk. „*Carmen miserabile*”. *A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Kecskemét, 413–420.

LÁSZLÓ Gyula

1938 *Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához.* Szent István-emlékkönyv III, 519–558.

MAKAI János

2014 *Fejezetek Vlagyimir-Szuzdal történetéből.* (Habilitációs tanulmánykötet, Eszterházy Károly Főiskola – Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger) Eger.

MESTERHÁZY Károly

1976 Az Ártánd-Zomlin pusztai uz sírlelet. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1976), 69–79.

MOLNÁR Ádám szerk.

2003 *A sámánhit emlékei. Török népek.* Magyar Őstörténeti Könyvtár 17. Budapest.

NAGY Géza

1893 A régi kunok temetkezése. *Archaeologiai Értesítő* 13. (1893) 105–117.

OTROŠČENKO B. B.

1983 Раскопки курганов в Запорожской области. Археологические открытия 1981 года. 300.

ОТРОШЧЕНКО В. В. – RASSAMAKIN Yuriy

1986 Половецкий комплекс Чингульского кургана. *Археология* 53. 14-36.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1969 A csólyosi kun sírlelet hadtörténeti vonatkozásai. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1969/1)*, 115-121.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1974 A kunok megtelepedése Magyarországon. *Archeológiai Értesítő* 101. (1974), 244–259.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1985 A kunok feudalizálódása és a régészet. In: FODOR István – SELMECZI László *Középkori régészetünk újabb eredményei és időserű feladatai*, Budapest, 93-104.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1989 A Balota pusztai középkori sírlelet. *Cumania* 11 (1989), 95–148.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1994 *Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában*. Keleti örökségünk 2. Karcag.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

2014 *Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei*. *Studia ad Archaeologiam Pasmaniensiae Vol. 2*; Budapest-Piliscsaba.

PLETNEVA, Szvetlana Alekszandrovna

1958 Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции. Том I. МИА. 62.* 151-226.

PLETNEVA, Szvetlana Alekszandrovna

1973 Древности Чёрных Клобуков. *Археология СССР. Свод археологических источников. (САИ) Вып. Е1-19.* Москва.

PLETNEVA, Szvetlana Alekszandrovna

1974 Половецкие каменные изваяния. *Археология СССР. Свод археологических источников. (САИ) Вып. Е4-2.* Москва.

PLETNEVA, Szvetlana Alekszandrovna

1981 (ред.), *Степи Евразии в эпоху средневековья*. *Археология СССР.* Наука.

PLETNEVA, Szvetlana Alekszandrovna

1990/2010 *Половцы. „Ломоносовъ”*, Москва (új kiadás).

PLETNEVA, Szvetlana Alekszandrovna

2003 *Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV-XIII века)*. Институт археологии АН РФ. – Воронеж: Изд-во Воронеж, гос. ун-та,

RITOÓK Ágnes

2004 Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In: F. ROMHÁNYI Beatrix szerk. *„Et tu sholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára*, *Monumenta Historica Budapestiensia* 13. Budapest, 115–123.

- ROLLE, Renate – MÜLLER-WILLE, Michael – SCHIETZEL, Kurt
1991 (Hrsgb., mit Z. TOLOČKO, P.P. – MURZIN, V.J.), *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine./ Золото степи. Археология України*, Schleswig – Kiiv.
- SARNOWSKA, Wanda
1949 Wczesnohistoryczny kurhan z Korolewina pod Tahancza, w powiecie Kaniowskim. *Swiatowit* 20 (1948-1949) 233-297.
- SELMECZI László
1992 *Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. Folklor és Etnográfia 64. Debrecen.
- SELMECZI László
2011 *Kötöny népe Magyarországon*, Karcag.
- SELMECZI László
2014 A kunok és jászok régészeti-néprajzi megvilágításban. *Ethnographia* 125 (2014/1), 48-78.
- ŠVECŮV 1980
Швецов, М. Л., Котлы из погребений средневековых кочевников. Советская археология (1980/2.) 192-202.
- SZUROMI Szabolcs Anzelm
2005 A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század) In.: RITOÓK Ágnes – SIMONYI Erika szerk. „... a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása, *Opuscula Hungarica* 6. Budapest, 9–12.
- TÓTH Endre
2000 Das ungarische Krönungszepter. *Folia Archaeologica* 48. (2000) 111-155.
- TÜRK Attila
2011 *A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör*. Doktori (PhD) disszertáció, Szeged.
- VÖRÖS István
1990 Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I. *Folia Archaeologica* 41 (1990) 117-145.
- VÖRÖS István
1991 Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon II. *Folia Archeologica* 42 (1991) 179-196.
- WERNER, Thomas
1999 (Hrsgb. mit b. LUDWIG, Renate), *Unbekannte Krim: Archäologische Schätze aus drei Jahrtausenden*. Kurpfälzische Museum Heidelberg.
- WOODFIN, Warren T. – RASSAMAKIN, Yuriy – HOLOD, Renate
2010 Foreign vesture and nomadic identity on the Black Sea littoral in the early thirteenth century. Costume from the Chungul Kurgan. In: *Theorizing Cross-Cultural Interaction Among the Ancient and Early Medieval Mediterranean, Near East and Asia*. *Ars Orientalis* 38, Smithsonian Institution, Washington, 155-186.